

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра нової та новітньої історії

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

на тему: «Повсякденне життя французьких колоністів в Індокитаї
наприкінці XIX – на початку XX ст.»

Виконала: студентка IV курсу,
денної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
032 «історія та археологія»
Скрипник Мирослава Іванівна

Керівник: к.і.н., доц.
Тумаков Олександр Іванович

Рецензент: д. і. н., проф.
Чувпило Олександр Олександрович

Зміст

Вступ	3
Розділ 1. Формування та адміністративне облаштування колоніальних співтовариств.	15
Розділ 2. Соціальна структура та побут переселенців.	35
Розділ 3. Господарський устрій французьких колоністів.	55
Висновки	71
Список джерел та літератури	75
Резюме	81
Le résumé	82

Вступ

Актуальність теми дослідження. Сучасні історики вважають колоніалізм неоднозначним феноменом і закликають відмовитися від однозначно негативних оцінок цього явища, дотримуючись діалектичного підходу. Важливо враховувати, що французький колоніалізм в Південно-Східній Азії мав як негативні, так і позитивні наслідки у розвитку колонії. У свою чергу, це відобразилося на розвитку сучасних В'єтнаму, Лаосу і Камбоджі, оскільки свого часу французи активно проникли не тільки в сільськогосподарську галузь, але також сприяли модернізації міст (включаючи розвиток транспорту, підвищення рівня гігієни, сильний вплив на архітектуру і не тільки), поліпшенню підготовки лікарів і медицини в цілому, змінам в державному і адміністративному секторі, нарощуванню військово-морської сили (що пізніше зіграло проти колоністів) і розвитку багатьох нових промислових галузей. Крім цього, навіть зараз в країнах, що входили до складу Французького Індокитаю, існує діюча католицька громада і зберіглася невелика діаспора нащадків французьких колоністів.

З огляду на ступінь впливу французів на жителів Індокитаю, досить логічним буде дослідити двосторонній зв'язок. Тобто, варто звернути увагу не лише на вплив французів на місцевих жителів, але і на те, як колоніальне середовище вплинуло на представників метрополії. А отже, нас буде цікавити і те, як французи облаштовували колонію з погляду на їх потреби (у першу чергу, це стосується створення нового адміністративного апарата та трансформації міст), і навіть їх повсякденні звички, а також те, які зміни відбулися у житті представників метрополії у зв'язку з потраплянням в абсолютно нове для них суспільство.

Працюючи над цією темою, варто звернути увагу на те, що діяльність французьких колоністів в Індокитаї абсолютно не освітлена в україно- та російськомовних дослідженнях, тому вибір даної проблеми є цілком обґрунтованим. Також слід зазначити, що за останні десятиліття можна спостерігати зниження інтересу до діяльності французів в Азії, зокрема, в

Індокитаї, коли, наприклад, вивчення історії колоній в Африці (не тільки французьких) набирає популярність.

Об'єктом дослідження являється колоніальна політика Франції в Індокитаї кінця XIX – початку XX ст.

Предметом дослідження є повсякденне життя французьких колоністів в Індокитаї.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1887 року по 1914 рік, тобто, початковою віхою обрано 1887 рік, коли було створено Індокитайський союз, а верхньою хронологічною межею – 1914 рік (початок Першої світової війни).

Територіальні рамки охоплюють межі Французького Індокитаю, а саме території тогочасних Аннаму, Тонкіну, Кохінхіни, Камбоджі та Лаосу. Сьогодні на цих територіях розташовуються В'єтнам, Камбоджа та Лаос.

Історіографія проблеми представлена роботами загального характеру і спеціальними дослідженнями.

Існує велика група досліджень колоніальних ідей, які існували у період, що розглядається. Серед них можна виділити фундаментальні роботи, які і було використано під час цього дослідження. У науковому співтоваристві тих часів одним з імперських ідеологів колоніалізму вважають французького економіста П. Леруа-Больє¹, який основу держави вбачав у колоніальній політиці, від якої залежить не лише подальше існування країни, а також економічна та політична могутність. Він сприяв популяризації колоніальних ідей, більшою мірою, через те, що звертав увагу на економічну складову колоніальної ідеології.

Інший не менш важливий теоретик – англійський економіст Дж. Гобсон², на його думку, імперіалізм як нова домінуюча форма політичних, економічних та культурних відносин ґрунтується саме на колонізації. Ця думка є доцільною та відповідає уявленням сучасного наукового товариства, а отже підкріплена фактами.

¹ Leroy-Beaulieu P. De la colonisation chez les peuples modernes. Paris: Guillaumin, 1882.

² Hobson J. A. Imperialism: A Study. New York: James Pott & Co., 1902. URL: https://oll.libertyfund.org/titles/127#Hobson_0052_722

Великий інтерес представляє стаття російського дослідника (індолога за фахом) Л. Б. Алаєва¹, у якій автор висвітлив нові підходи стосовно вивчення колоніалізму та окреслив ті аспекти, які ще не знайшли належного, на його думку, вивчення. Так автор статті вказує на все ще існуючу проблему, що пов'язана зі сталими стереотипами та шаблонами у відношенні до оцінки колоніалізму та колоніальної системи.

У розробку проблеми найбільший вклад внесли дослідження французьких фахівців. Важливою для дослідження є спільна робота французького історика Д. Емері і в'єтнамського історика П. Брошо, двох фахівців з історії Індокитаю². Вони досить докладно розглянули колоніалізм як окреме явище, але також звернули увагу на регіональну специфіку, відносини між колонізаторами і місцевими жителями, на характер перетворень. Також до групи праць про французький колоніалізм входить спільне дослідження М. Дюбуа і А. Тер'єра³.

Інформацію різноманітного характеру можна знайти в електронному ресурсі, створеному Ф. Д. Ф'єве⁴. Його метою було зібрати матеріали про Індокитай на одному сайті. Таким чином, він надав нам велику кількість досліджень і джерел з різних проблем, починаючи від більш широких – колоніалізм, до вузьких – окремі історії колоністів. Також на сайті надані статистичні дослідження.

Економічний розвиток Французького Індокитаю досить добре розглянуто в роботі Ч. Робеквейна⁵, який позитивно оцінює колоніалізм і в своїй роботі робить акцент на прогресі у економічному житті, який став можливим завдяки французькому втручання. Також про економічну складову (стосовно інфраструктури та господарства) пише інший автор – Ж. Даллоз⁶. Його праця присвячена боротьбі за незалежність жителів колонії у 1945 – 1954 рр., але містить і більш ранні свідчення, котрі входять в хронологічні межі нашого

¹ Алаев Л.Б. Колониализм как всемирно-историческое явления и как объект исследования // Британская империя в XX веке: Сб. статей / Ред. А.М. Пегушев и др. М.: ИВИ РАН, 2010. С. 9-23.

² Brocheux P., Hémery B. Indochine: la colonisation ambiguë 1858-1954. Paris: La Découverte, 2004.

³ Dubois M., Terrier A. Les colonies françaises. Un siècle d'expansion coloniale. Paris: A. Challamel, 1900.

⁴ Fievez F. D. L'Indochine Coloniale. URL: <http://belleindochine.free.fr/>

⁵ Robequain Ch. L'Évolution économique de l'Indochine française. Paris: Hartmann, 1939.

⁶ Dalloz J. La Guerre d'Indochine 1945-1954. Paris: Seuil, 1987.

дослідження. Процес завоювання Індокитаю та утримання влади на захоплених територіях детально описано у двотомному виданні військової історії, створеної офіцерами генерального штабу командування військ групи Індокитай^{1 2}.

Окремо слід виділити сучасні французькі дослідження, що спеціалізуються на вузьких проблемах. Так, І. Абу³ в своїй роботі про створення французької адміністрації звернув увагу на чинники, які раніше в історіографії не отримали належного висвітлення. Він писав про місце створеної Центральної служби ідентифікації в системі адміністративного управління, також він має окрему статтю на цю тему⁴. Його колега Е. Гойоссо⁵ частково торкався цієї теми у своїй роботі про адміністративно-територіальний поділ Індокитаю. А проблему приєднання до Союзу Лаосу у своїй статті висвітлив французький історик Е. Гійо⁶.

Також варто виділити авторів, які досліджують французький колоніалізм на основі повсякденного життя французів в Індокитаї. До таких відносяться Ж.-П. Дютей⁷, автор невеликої узагальнюючої статті, а також Н. Ж. Купер⁸, британський дослідник, автор дисертації по сприйняттю французами колоніального світу на основі тогочасних творів французьких колоніальних урбаністів, праць впливових колоніальних апологетів, офіційних текстів різних відомств та журналістських даних.

¹ Histoire militaire de l'Indochine française des débuts à nos jours (juillet 1930): en 2 volumes / resp. de la rédaction: Pierre Pasquier et autre; T. 1: Histoire militaire de l'Indochine française de 1874 à 1891. Hanoï-Haïphong: impr. d'Extrême-Orient, 1930.

² Histoire militaire de l'Indochine française des débuts à nos jours (juillet 1930): en 2 volumes / resp. de la rédaction: Pierre Pasquier et autre; T. 2: Histoire militaire de l'Indochine française de 1891 à 1930. Hanoï-Haïphong: impr. d'Extrême-Orient, 1930.

³ About I. Surveillance des identités et régime colonial en Indochine, 1890-1912. Paris: La Découverte, 2010. URL: <https://journals.openedition.org/criminocorpus/417>

⁴ About I. Les fondations d'un système national d'identification policière en France (1893-1914) // Genèses. 2004/1. № 54. P. 28 – 52. URL: <https://www.cairn.info/revue-geneses-2004-1-page-28.htm>

⁵ Gojosso É. Les réformes de l'administration territoriale en Indochine (1861-1945). Parlement[s], Revue d'histoire politique, 2013/2. № 20. P. 49-66. URL: <https://www.cairn.info/revue-parlements1-2013-2-page-49.htm>

⁶ Guillot E. La France au Laos // Annales de Géographie. 1892/2. № 5. P. 97-110. URL: https://www.persee.fr/doc/geo_0003-4010_1892_num_2_5_7389

⁷ Duteil J-P. Les Français en Indochine, des années 1830 à la fin de la deuxième guerre mondiale. URL: https://www.clio.fr/BIBLIOTHEQUE/les_francais_en_indochine_des_annees_1830_a_la_fin_de_la_deuxieme_guerre_mondiale.asp

⁸ Cooper N. J. French Colonial Discourses: the Case of French Indochina 1900-1939: Qualification of Ph.D. Warwick, 1997.

Ще одна важлива робота – статистичне дослідження М. Барб'єрі¹, в якому описані всі складнощі збору демографічних даних в колоніях. Безумовно, саме французькі історики зробили найбільший внесок у дослідження обраної проблеми.

Але і у пострадянській історіографії можна знайти корисні дослідження стосовно проблем колоніалізму та тогочасних міжнародних відносин. Наприклад, в роботі сучасного російського історика В. С. Мірзаханова² зачіпається проблема взаємовідносин між європейцями і корінними жителями, а також описано особливості життя колоністів в колоніях, з урахуванням регіональної специфіки, так як робота присвячена світовій колоніальній системі, а не тільки французькій.

Досить докладно розглянуті міжнародні відносини періоду імперіалізму на Далекому Сході в збірнику під редакцією Е. М. Жукова³. Також було використано другий том багатотомного видання «История дипломатии»⁴.

Дослідження П. П. Черкасова⁵ можна назвати коротким посібником по всій історії французького колоніалізму. Та навіть з огляду на досить широкий період і невеликий обсяг, в ній можна знайти розгорнутий опис проблем, пов'язаних з розвитком Індокитаю.

А. З. Манфреду належить робота з історії Франції в цілому⁶. Варто згадати й іншу літературу, для якої французький колоніалізм не став центральною темою. Це такі роботи загального характеру як дослідження Д. Дж. Е. Холла⁷ та В. І. Антюхіной-Московченко⁸. Також фундаментальні роботи, присвячені історії Сходу та Франції, у їх числі академічні видання РАН «История

¹ Barbieri M. De l'utilité des statistiques démographiques de l'Indochine française (1862-1954) // Annales de démographie historique. 2007/1. № 113. P. 85-126. URL: <https://www.cairn.info/revue-annales-de-demographie-historique-2007-1-page-85.htm>

² Мирзаханов В. С. Европейцы в колониях: стиль жизни и особенности менталитета // Вестник РГГУ. 2014. № 18. С. 38 – 53.

³ Международные отношения на Дальнем Востоке (1870 – 1945)/ Отв. ред. Е.М. Жуков; Ин-т востоковедения АН СССР. Москва: Гос. изд. полит. лит., 1973.

⁴ История дипломатии: в 3 т. /Гл. редкол. А.А.Громыко (пред.) и др.; Т. 2: Дипломатия в новое время (1871 – 1914)/ Отв. Ред. В.М. Хвостов, Москва: Гос. изд. полит. лит., 1963.

⁵ Черкасов. П.П. Судьба империи: Очерк колониальной экспансии Франции в XVI -XX вв. Москва: Наука, 1983.

⁶ Манфред А.З. История Франции: в 3-х т/ Гл. редкол. А.З. Манфред, В.М. Далин и др.; Ин-т всеобщей истории АН СССР. Т.2. История Франции/ Отв. ред. А.З. Манфред, Москва: Наука, 1973.

⁷ Холл Д. Дж. Е. История Юго-Восточной Азии. Москва : Изд-во иностранной литературы, 1958.

⁸ Антюхина-Московченко В.И. Третья республика во Франции. 1870-1918. Москва: Мысль, 1986.

Сходу»¹ та «Історія Європи»². Також робота в'єтнамського історика Нгуєна Конг Біня «Історія В'єтнаму»³, в якій є розділи, присвячені французьким колоніям в Індокитаї, їх розвитку під впливом французької адміністрації. Або ж аналогічна робота з історії Камбоджі французького дослідника А. Міго⁴.

У пострадянській історіографії дуже мало робіт, які стосуються конкретно французького Індокитаю. Спроба виділити його як окрему тему для дослідження була зроблена Ю. П. Дементьєвим, який написав пару робіт по саме цій колонії. Він досліджував як в'єтнамські⁵, так і нев'єтнамські території⁶.

На жаль, під час опрацювання літератури не вдалося виявити дослідження з проблеми, що розглядається, у сучасній українській історіографії. Українські історики приділяють мало уваги французькому колоніалізму як такому, зокрема, в Азії.

Окремі дуже важливі та цікаві свідчення про формування адміністративної системи та нормативно-правової бази Індокитаю було отримано з літератури по історії криміналістики. Так, Е. Локард⁷ детально описував структуру та діяльність Центральної служби імміграції та ідентифікації, створену у Французькому Індокитаї, а Ю. Торвальд⁸ пояснював ті методи криміналістики, котрі дозволили французькій адміністрації ідентифікувати жителів Індокитаю.

Джерельна база. У роботі використані різноманітні джерела, які можна поділити на кілька груп:

¹ История Востока: в 6 т. / Гл. редкол.: Р. Б. Рыбаков (пред.) и др.; Ин-т востоковедения РАН. Т.4: Восток в новое время (конец XVIII – начало XX в.): Кн. 1 / Отв. ред. Л. Б. Алаев и др. Москва: Изд. фирма «Вост. лит.» РАН, 2004. 608 с.; Кн. 2 / Отв. ред. Л. Б. Алаев и др. 2005.

² История Европы: в 8 т. / Гл. редкол. А.О. Чубарьян (пред.) и др.; Ин-т всеобщей истории РАН. Т.5. От Французской революции конца XVIII века до Первой мировой войны/ Отв. ред. С.П. Пожарская, Москва: Наука, 2000.

³ Нгуен Конг Бинь. История Вьетнама. Москва: Наука, 1991.

⁴ Миго А. Кхмеры (история Камбоджи с древнейших времен). Москва: Наука, ГРВЛ, 1973.

⁵ Дементьев Ю.П. Политика Франции в Индокитае и образование Индокитайского союза (1858-1907). Москва: Наука, 1975.

⁶ Дементьев. Ю.П. Политика Франции в Камбодже и Лаосе. 1852-1907. Москва: Изд. фирма «Вост. лит.» РАН, 1970.

⁷ Locard E. Traité de criminalistique: en 4 volumes. V. 4: Les preuves de l'identité, Lyon: Joannès Desvigne, 1932

⁸ Торвальд Ю. Век криминалистики. Москва: Прогресс, 1991. URL: <https://docplayer.ru/55163355-Torvald-yu-vek-kriminalistiki.html>

1. Джерела офіційного походження.
2. Періодичні видання;
3. Документи особового походження.

Перша група документів включає тематичні збірники, законодавчі акти і матеріали статистики.

Серед тематичних збірників можна виділити окремий збірник документів по справам Тонкіна¹. Також використовувалися повні зібрання договорів, котрі були підписані Францією на Дальньому Сході². Крім цього, аналітичний збірник щодо здійснення правосуддя в Індокитаї, виданий Міністром юстиції, Міністром колоній, Генеральним урядом та Генеральною прокуратурою Індокитаю у двох томах^{3 4}. А також документ від Генерального уряду Індокитаю про діяльність служби медичної допомоги⁵.

Серед законодавчих актів варто виділити офіційну заяву про перехід Кохінхіні⁶ у французькі колоніальні володіння і договори про протекторат над Камбоджею⁷, Аннамом і Тонкіном⁸ взяті з документальної бази даних Міністерства закордонних справ Франції. Цінним джерелом є декрет про створення Індокитайського союзу. Під час дослідження не вдалося знайти оригінал цього документу, але було знайдено його повний текст в періодичному виданні (видання за 1887 р., котре містить достовірний текст

¹ Billot A. L'affaire du Tonkin: histoire diplomatique de l'établissement de notre protectorat sur l'Annam et de notre conflit avec la Chine : 1882-1885. Paris: J. Hetzel. 1888.

² Reinach L. Recueil des traités conclus par la France en Extrême-Orient (1684 – 1902). Paris: E. Leroux, 1902.

³ Michel G. Recueil analytique des circulaires, instructions et avis concernant l'administration de la justice en Indochine, émanant du Ministre de la Justice, du Ministre des Colonies, du Gouvernement général et du parquet général de l'Indochine. Tome I. Hanoi-Haïphong: L'Imprimerie d'Extrême-Orient. 1908. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k9609800t?rk=21459;2>

⁴ Michel G. Recueil analytique des circulaires, instructions et avis concernant l'administration de la justice en Indochine, émanant du Ministre de la Justice, du Ministre des Colonies, du Gouvernement général et du parquet général de l'Indochine. Tome II. Hanoi-Haïphong: L'Imprimerie d'Extrême-Orient. 1908-1916. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k9609800t?rk=21459;2>

⁵ Gouvernement général de l'Indochine. Fonctionnement du service de l'assistance médicale en Indochine. Paris: E. Larose. 1911. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1268708h?rk=21459;2>

⁶ Bulletin officiel de l'expédition de Cochinchine. Saigon: Impr. Impériale, 1863. URL: https://basedoc.diplomatie.gouv.fr/exlphp/recherche/mae_internet__traites

⁷ Convention relative aux conditions du protectorat français. 1884. URL: https://basedoc.diplomatie.gouv.fr/exlphp/recherche/mae_internet__traites

⁸ Convention relative au régime des mines de l'Annam et du Tonkin. 1885. URL: https://basedoc.diplomatie.gouv.fr/exlphp/recherche/mae_internet__traites

договору, опублікований відразу після підписання). Тому декрет від 17 жовтня 1887 р.¹ відноситься не до законодавчих актів, а до групи періодичних видань.

Інше періодичне видання, котре також використовувалося у роботі – щоденна паризька газета «*La Dépêche coloniale illustrée*»² (дослівно «Ілюстрована колоніальна телеграма»). Газета виходила у період 1901 – 1923 рр., центральною темою видання була саме колоніальна повістка, що зрозуміло з назви. Статті містили інформацію про колоніальну політику, експедиції, переселенців та зображення колоній, важливих колоніальних діячів. Також наводилися певні статистичні дані та різні карти/схеми. Схоже за тематикою паризьке видання, котре також використовувалося під час роботи – «*La Quinzaine coloniale: organe de l'Union coloniale française*»³ (дослівно «Колоніальний двотижневик: видання Французького колоніального союзу»). А також ханойське щорічне видання «*Annuaire général de l'Indochine française*», котре мало більш офіційний характер та містило інформацію про адміністративні служби Індокитаю⁴.

Матеріали статистики особливо корисні для написання другого розділу «Соціальна структура та побут переселенців», основним джерелом з цієї категорії є статистичний щорічник у справах в Індокитаї, який охоплює період з 1913 по 1922 рік⁵.

Документи особового походження займають важливе місце у цьому дослідженні, так як вони містять в собі детальну інформацію про причини переїздів до колонії, адаптацію до нової цивілізації, життєдіяльність колоністів і місцевих жителів, їх співіснування, а також деякі застереження, поради і навіть інформацію про державні справи, адміністративну систему і не тільки.

¹ Décret du 17 octobre 1887 // Journal officiel de la République française. Lois et décrets. Paris: Imprimerie nationale, 1887. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k20140019?rk=42918;4>

² La Dépêche coloniale illustrée. Paris. 1901 – 1923. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb327559237/date&rk=21459;2>

³ La Quinzaine coloniale : organe de l'Union coloniale française. Paris. 1901 – 1914. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb34425263p/date.r=>

⁴ Annuaire général de l'Indochine française. Hanoi. 1900 – 1925. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb32697929f/date.item>

⁵ Annuaire statistique de l'indochine: en 22 volumes / Gouvernement général de l'indochine. V. 1: Recueil de statistiques relatives aux années 1913 a 1922. Hanoi: Imprimerie d'extreme-orient, 1927.

Матеріали саме цієї групи містять в собі такі дані, які складно знайти в інших видах джерел. Отже, інформація по повсякденному життю переселенців більшою мірою взята саме з цієї категорії джерел.

Особливо корисною являється збірка спогадів французького мандрівника і фотографа Ж. Жерве-Куртельмона¹, так як у цій збірці він не лише описував власний досвід, а також додав історії інших колоністів, цінні фотоматеріали. Також до цієї категорії джерел входять: книга Е. Дудара де Лагре про місію в Індокитай², спогади доктора Хокварда³, поради майбутнім колоністам від доктора С. Спайра⁴, місії капітана Ш. Госслена до Лаосу⁵ та Аннаму⁶ і записи державного службовця Дж. Де Галембера⁷, в яких детально описано нову адміністративну систему Французького Індокитаю і дано пояснення функцій кожної зі створених служб. Також праця Е. Піканона, у якій крім спогадів про подорож до французького Лаосу наведені тексти реальних договорів⁸.

Як вже згадувалося раніше, велику цінність представляє електронний ресурс, створений Ф. Д. Ф'єве⁹. Серед зібраних упорядником матеріалів є чимало історичних джерел, особливо свідчень сучасників подій, а також окремих фактів, що підкріплюються реальною статистикою. Серед них окремо варто виділити наступні статті: подорож Г. Доннета в Індокитай¹⁰, уривки з роману Клода Фарера 1905 року про справжні реалії в Індокитаї (а саме про колоністів, які відрізняються від того образу, який диктується офіційною ідеологією)¹¹, карикатури на колоністів¹², колекції фотокарток^{13,12} а також

¹ Gervais-Courtellemont J. Empire colonial de la France. L'Indo-Chine: Cochinchine, Cambodge, Laos, Annam, Tonkin. Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, 1901.

² Villemereuil A.B., Doudart de Lagrée E. Explorations et missions de Doudart de Lagrée. Paris: J. Tremblay, 1883.

³ Dr. Hocquard. Une campagne au Tonkin. Paris: L. Hachette, 1892.

⁴ Spire C. Conseils d'hygiène aux coloniaux en partance pour l'Indochine. Paris: la Dépêche Coloniale, 1923.

⁵ Gosselin Ch. Le Laos et le Protectorat français. . Paris: Perrin, 1900. URL: <https://archive.org/details/lelaosetleprotec00gossuoft/mode/2up?view=theater>

⁶ Gosselin Ch. L'empire d'Annam. Paris: Perrin, 1904.

⁷ Galember J. Les administrations et les services publics indochinois. Hanoi: Le-Van-Tan, 1931.

⁸ Picanon E. Le Laos français. Paris: A. Challamel, 1901.

⁹ Fievez F. D. L'Indochine Coloniale. URL: <http://belleindochine.free.fr/>

¹⁰ Donnet G. En Indochine. Paris: Societe francaise d'editions d'art, 1902. URL: <http://belleindochine.free.fr/GastonGonnet.htm>

¹¹ Claude Farrère. Les Civilisés. URL: <http://belleindochine.free.fr/LesCivilises.htm>

¹² Joyeux A. La Vie Large des Colonies. URL: <http://belleindochine.free.fr/LaVieColoniale.htm>

¹³ Saigon et la Cochinchine. Album photo de Dieulefils - vers 1900. URL: <http://belleindochine.free.fr/SaigonDieulefils.htm>

плани і карти³. Велика частина представлених на сайті матеріалів взята з архіву Національної бібліотеки Франції або з архіву SAOM.

Отже, джерельна база є достатньою та дає можливість всебічно висвітлити обрану тему.

Мета дослідження полягає у комплексній характеристиці французьких колоніальних співтовариств, що сформувалися у Французькому Індокитаї наприкінці XIX – на початку XX ст.

Для досягнення вказаної мети були визначені наступні **завдання**:

1. Розглянути процес формування і розвитку французьких колоніальних спільнот, з'ясувати основні причини переїзду до колонії.
2. Висвітлити способи адаптації колоністів до умов нового цивілізаційного середовища і визначити ступінь їх впливу на переселенців.
3. Показати механізм впровадження нової нормативно-правової бази та адміністративної системи Індокитаю, визначити наслідки.
4. Проаналізувати кількісні характеристики французьких спільнот, а також соціально-економічне становище переселенців.
5. Визначити особливості господарського устрою колоністів.
6. Встановити чинники, які впливали на локалізацію французьких спільнот.

Методологічною основою дослідження став комплекс принципів та методів, серед яких варто виокремити принципи історизму та наукової об'єктивності. Під час написання роботи було використано спеціально-історичні методи дослідження.

Порівняльно-історичний метод застосовувався під час аналізу двостороннього впливу французьких колоністів на місцевих жителів і навпаки, а також при використанні статистичних даних і оцінці адаптації жителів метрополії до нових умов.

¹ Annam et Tonkin - Collection Dieulefils. URL: <http://belleindochine.free.fr/TonkinDieulefils.htm>

² Reinach L. Le Laos vers 1900. URL: <http://belleindochine.free.fr/Laos1900.htm>

³ Plans et cartes. URL: <http://belleindochine.free.fr/Carte.htm>

Історико-типологічний метод використовувався для класифікації причин переїздів в колонію та локалізації французьких спільнот, а також під час написання розділів, що стосуються створення нової адміністративної системи та господарського устрою. Додатково під час роботи зі статистичними матеріалами.

Проблемно-хронологічний метод більшою мірою застосовувався для розгляду формування нової нормативно-правової бази та адміністративної системи у хронологічній послідовності.

Історико-системний метод допоміг сформулювати цілісне уявлення про життя французів в Індокитаї.

Якщо взяти до уваги окремі проблеми нашого дослідження, то виявляється, що механізм французької колоніальної адміністрації був набагато складнішим, ніж зазвичай представляється в історіографії, а питання повсякденного життя практично не розкрито у тому колі робіт, які було опрацьовано, особливо мало уваги приділено проблемі французького колоніалізму в Азії на пострадянському просторі. Ці фактори формують **наукову новизну** нашого дослідження, так як це перша спроба комплексно охарактеризувати життя французьких колоністів у Індокитаї кінця XIX – початку XX ст.

Основні висновки нашого дослідження були **апробовані** під час Міжнародної конференції молодих учених «Каразінські читання» у 2019¹, 2020² та 2021³ роках, V Всеукраїнської науково-методичної конференції з міжнародною участю «Питання сходознавства в Україні» (15 квітня 2021 р.)⁴, а

¹ Скрыпник М. Система административного управления во французском Индокитае в конце XIX – начале XX ст. / М.И. Скрыпник // Каразінські читання: тези доповідей 72-ї міжнародної наукової конференції. Х., 2019.

² Скрыпник М. Проблема китайских мигрантов в деятельности французской колониальной администрации в Индокитае (конец XIX – начало XX ст.) / М.И. Скрыпник // Каразінські читання: тези доповідей 73-ї міжнародної наукової конференції. Х., 2020.

³ Скрыпник М. Формирование и административное обустройство колониальных сообществ во французском Индокитае в кон. XIX – нач XX вв. / М.И. Скрыпник // Каразінські читання: тези доповідей 74-ї міжнародної наукової конференції. Х., 2021.

⁴ Скрыпник М. І. Модернізаційні процеси у Французькому Індокитаї наприкінці XIX – на початку XX ст. // Питання сходознавства в Україні: тези доповідей V Всеукраїнської науково-методичної конференції з міжнародною участю. Х., 2021.

також у збірнику наукових студентських праць «Сучасні тенденції у науці»¹. На сьогоднішній день тези доповідей та матеріали конференцій опубліковано.

Структурно робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку джерел і літератури та резюме.

¹ Skrypnyk M. Système de la gestion administrative en Indochine française (fin du XIX - début du XX siècles) / M.I. Skrypnyk // Сучасні тенденції у науці. X., 2019.

РОЗДІЛ 1. ФОРМУВАННЯ ТА АДМІНІСТРАТИВНЕ ОБЛАШТУВАННЯ КОЛОНІАЛЬНИХ СПІВТОВАРИСТВ

Реваншистські настрої, котрі панували у французькому суспільстві після поразки Франції у війні з Пруссією і приходу до влади «помірних республіканців», створювали додаткові мотиви для реалізації колоніальних захоплень, які доповнювалися політичними і економічними факторами.

Офіційне встановлення влади у колоніальних володіннях завершувалося двосторонніми угодами, тому французький уряд укладав договори з правителями всіх своїх колоній або протекторатів, які в майбутньому повинні були регулювати діяльність як старої, так і нової адміністрації.

Першим важливим документом слід вважати Сайгонський договір 1862 року, за яким Франція отримала перші свої володіння в Індокитаї, що створило умови для подальшого закабалення В'єтнаму. Згідно з цією угодою, Дайнам (назва В'єтнаму в 1839 – 1887 роках) повинен був передати Франції 3 східні провінції: Б'єнхоа, Діньтионг і Зядінь. 7 лютого 1863 року було оголошено про приєднання східних провінцій Південного В'єтнаму до колоніальних володінь Франції¹. Крім приєднання провінцій, які утворили Кохінхіну, договір підтверджував права Франції на Камбоджу.

У 1863 році в Камбоджу був відправлений агент французького уряду Дудар де Лагре, який представляв політичні, військові і торгові інтереси Франції. Його кінцевою метою було «мирне завоювання» Камбоджі, а саме, встановлення протекторату². 3 серпня він прибув у Пномпень, а вже 11 серпня уклав секретний договір про протекторат з правителем Нородомом³. У 1884 році договір про протекторат був доповнений, нові статті значно розширили вплив французького уряду і зменшили повноваження короля Камбоджі⁴.

¹ Bulletin officiel de l'expédition de Cochinchine. Saigon: Impr. Impériale, 1863. P. 287, 300.

² Villemereuil A.B., Doudart de Lagrée E. Explorations et missions de Doudart de Lagrée. Paris: J. Tremblay, 1883. P. 404.

³ Reinach L. Recueil des traités conclus par la France en Extrême-Orient (1684 – 1902). Paris: E. Leroux, 1902. P. 98 – 103.

⁴ Convention relative aux conditions du protectorat français. 1884. 19 p. URL: https://basedoc.diplomatie.gouv.fr/exl-php/utit/documents/accede_document.php?1555755323960 (дата звернення 31.11.2020).

Позиції В'єтнаму істотно ослабли після смерті імператора Ти Дика. Новий правитель був змушений підписати франко-в'єтнамський договір від 25 серпня 1883 року¹, який передбачав встановлення французького протекторату над В'єтнамом. Після цього загарбницька франко-в'єтнамська війна 1883 – 1884 років перетворилася на локальні сутички. Таким чином, Франції вдалося захопити спершу Центральний (Аннам), а пізніше і Північний В'єтнам (Тонкін)².

Після завершення колоніальних захоплень у В'єтнамі, Франція перейшла до адміністративного оформлення своїх володінь. Слід зазначити, що раніше ці території перебували під контролем колоніального управління, яке було створено при міністерстві військово-морського флоту і існувало до 1874 року. З листопада 1881 року, управління перейшло до створеного міністерства торгівлі і колоній, самостійне міністерство колоній було утворено тільки в 1894 році. До цього часу контроль над новими територіями постійно переходив від міністерства торгівлі і колоній до міністерства військово-морського флоту. Крім цього, існував дорадчий орган – Вища рада колоній, який був створений у 1883 році³.

На початку 1887 року індокитайські володіння Франції не були в єдиному веденні: Аннам і Тонкін керувалися міністерством закордонних справ, а Кохінхіна і Камбоджа – міністерством торгівлі і колоній⁴.

Це відкрило можливість почати виробництво безпосередньо на завойованих територіях, використовуючи їх дешеву робочу силу та сировинні ресурси, а також отримати доступ до нового ринку збуту. У погоні за достатком деякі представники французької буржуазії готові були переїхати до колоній, оскільки це здавалося більш вигідним, аніж продовжувати спроби конкурувати з заможними французькими компаніями/виробниками (але за статистичними

¹ Billot A. L'affaire du Tonkin: histoire diplomatique de l'établissement de notre protectorat sur l'Annam et de notre conflit avec la Chine : 1882-1885. Paris: J. Hetzel. 1888. P. 86, 411.

² Histoire militaire de l'Indochine française des débuts à nos jours (juillet 1930): en 2 volumes / resp. de la rédaction: Pierre Pasquier et autre; T. 1: Histoire militaire de l'Indochine française de 1874 à 1891. Hanoï-Haïphong: impr. d'Extrême-Orient, 1930. P.59.

³ Galember J. Les administrations et les services publics indochinois. Hanoi: Le-Van-Tan, 1931. P. 19.

⁴ Ibidem P. 42.

даними цих бажаючих було не так вже й багато у процентному співвідношенні)¹.

Приблизно таким чином описував причину свого переїзду власник виноградника в Пномпені М. Ванделе: «Вони [французькі колоністи] щорічно збирають і експортують значну кількість продуктів просто заготовлюючи ліс. Можна завантажувати кораблі горіхами. Вся гума, котра використовується у всесвіті, видобувається у Камбоджі. Бензоїн, каучук. Нарешті, можливо, ще більш цінними багатствами є незліченні лісові породи: рожеве, чорне, тикове дерево, котрі можна використовувати багато для чого. Нарешті, з лісу камбоджійці отримують віск, мед, деревну олію, лаки, які експортуються безпосередньо до Китаю і Японії. Шкури оленів, тигрів і пантер, а також слонова кістка, роги носорогів і пташине пір'я збільшують трафік». «Ще одне невичерпне джерело прибутку для Камбоджі, продовжує Ванделе, – водні ресурси. Рибальство щорічно приносить мільйони франків. Сушена чи солена риба, жири, масла відправляють в багато країн. Культивовані продукти приносять прибуток практично без ризику: рис, бавовна, перець, кава, тростинний або пальмовий цукор, шовк, кукурудза, сочевиця, квасоля, тютюн, кропива, чай тощо. Методи вирощування туземців максимально прості, але результати, отримані такими елементарними засобами, помітні. Ще більше можна отримати використовуючи французьку ініціативу, пробуючи щось на зразок того, що практикують голландці на Яві. Нехай наші співвітчизники у Франції нарешті відкриють очі на джерело багатства, яке пропонується їх діяльності в цьому прекрасному камбоджійському місті, яке я дуже люблю за те, що провів там кращі роки свого життя і саме там у мене є надія мирно дожити свої дні»².

Камбоджа дійсно мала багатство ресурсів. Ліси займали чверть всієї території (40 тис. кв. км.), а саме зусиллями Лісової служби Індокитаю була

¹ Barbieri M. De l'utilité des statistiques démographiques de l'Indochine française (1862-1954) // Annales de démographie historique. 2007/1. № 113. P. 85-126. URL: <https://www.cairn.info/revue-annales-de-demographie-historique-2007-1-page-85.htm> (дата звернення: 03.01.2021).

² Цит. за: Gervais-Courtellemont J. Empire colonial de la France. L'Indo-Chine: Cochinchine, Cambodge, Laos, Annam, Tonkin. Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, 1901. P. 71.

впорядкована експлуатація та продаж дерева (проводилося селекціонування кращих порід дерев, був організований експортний ринок). Відносно водних ресурсів, то Камбоджа має як вихід до моря, так і власні внутрішні ресурси. Одне тільки озеро Тонлесап приносило близько 100 тисяч тон риби на рік¹.

Навіть самі договори між місцевими правителями і французьким урядом мали пункти, котрі передбачали вигідні умови торгівлі французькими товарами. Наприклад, в договорах про залежність Камбоджі і Кохінхіни вказувалося, що громадяни Франції можуть спокійно пересуватися по території протекторату/колонії, а французькі товари не обкладалися ніякими митами².

Декретом від 17 жовтня 1887 року французькі території в Індокитаї були об'єднані в єдине колоніальне володіння Франції – Індокитайський союз³. До 1894 року він існував під управлінням міністерства торгівлі і колоній. При цьому, французькі володіння зберігали свій статус. Кохінхіна вважалася колонією, а Камбоджа, Аннам і Тонкін – протекторатами. Таким чином, Аннам і Тонкін теж переходили під управління міністерства торгівлі і колоній. На чолі Індокитайського союзу було поставлено генерал-губернатора (території Аннама і Тонкіна підпорядковувалися генеральному резиденту, лише у 1889 році ця посада була скасована). У протекторатах формально зберігалася місцева влада, але діяла вона під керівництвом колоніальної адміністрації (прописано у 3 – 5 статтях договору)⁴.

Створення Союзу свідчить про централізацію влади Франції в Індокитаї, таким чином, усі права, які отримував місцевий уряд, можна вважати фікцією. Уся адміністрація діяла під керівництвом генерал-губернатора, який безпосередньо підпорядковувався французькому керівництву.

Оцінюючи декрет про створення Союзу, можна відзначити, що французькі чиновники багато у чому посилалися на старі домовленості, що полегшувало процес «об'єднання» Індокитаю. Сама структура адміністрації не

¹ Миго А. Кхмеры (история Камбоджи с древнейших времен). Москва: Наука, ГРВЛ, 1973. С. 312.

² Там же. С. 294

³ Décret du 17 octobre 1887 // Journal officiel de la République française. Lois et décrets. Paris: Imprimerie nationale, 1887. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k20140019?rk=42918;4> (дата звернення 31.11.2020).

⁴ Ibidem.

зазнала радикальних змін. Наприклад, після захоплення Камбоджі, в договорі було написано про її залежності від губернатора Кохінхіни. Після об'єднання у Союз, основна влада перейшла в руки генерал-губернатора, але схема залишилася колишня. Навіть повноваження генерального резидента в Тонкіні та Аннамі і генерального резидента у Камбоджі не змінювалися, вони залишалися у межах підписаних у 1885 році договорів, що було прописано у четвертій статті декрету. Подібні дії з боку французької адміністрації істотно не впливали на звичайного жителя Індокитаю. Всі податкові та митні збори були встановлені від імені місцевих бюджетів¹, але місцеве населення навіть до завоювання їх Францією, під час васальної залежності, страждало від важких повинностей, тому вони не бачили ні поліпшень, ні погіршень їхнього стану. В їхніх очах один хазяїн змінився іншим.

Для об'єднання своїх колоніальних володінь в один величезний пласт, Франції залишалося завоювати Лаос, який межував як з В'єтнамом, так і з Камбоджею.

У травні 1893 року, Франція окупувала Лаос. Почалися переговори з Сіамом, уряд якого теж хотів контролювати цю територію. 3 жовтня було укладено франко-сіамський договір². Таким чином, під протекторат Франції переходили всі території по лівому березі річки Меконг³. Після захоплення Лаос був включений до Індокитайського союзу⁴. А у 1898 році Китай передав Франції в оренду територію Гуанчжоувань, яка також увійшла до складу Індокитайського союзу.

Таким чином, основу нормативно-правової бази склав договір про створення Індокитайського союзу, який був зібраний з минулих угод між французькою адміністрацією та місцевими правителями. Крім цього,

¹ Décret du 17 octobre 1887 // Journal officiel de la République française. Lois et décrets. Paris: Imprimerie nationale, 1887. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k20140019?rk=42918;4> (дата звернення 31.11.2020).

² Picanon E. Le Laos français. Paris: A. Challamel, 1901. P. 222 – 223.

³ Демет'єв. Ю.П. Политика Франции в Камбодже и Лаосе. 1852-1907. Москва: Изд. фирма «Вост. лит.» РАН, 1970. С. 52, 69-70.

⁴ Picanon E. Le Laos français. Paris: A. Challamel, 1901. P. 234 – 237.

наступними актами, які також слід віднести до нормативно-правовій бази, стали документи адміністрацій та розпорядження генерал-губернатора.

Після завершення «збирання територій» та оформлення основи нормативно-правової бази, французький уряд розпочав роботу по централізації влади у своїх володіннях і організації управління на них (що частково вже було прописано у договорі про створення Союзу). Створення системи адміністративного управління на захоплених територіях було одним з ключових напрямків французької колоніальної політики.

Жага до збагачення не була єдиною причиною, через яку французи їхали до Азії або Африки. Деяких відправляли з особливими місіями. Численною категорією були солдати, медики та чиновники.

Вище керівництво у Союзі було надано генерал-губернатору, але також були створені 5 департаментів, які очолювалися відповідно головнокомандувачем флоту, директором митної служби, головнокомандувачем сухопутними силами, генеральним секретарем, начальником юридичної служби¹.

Таким чином, в швидкому порядку потрібно було знайти штат чиновників для колоніальної адміністрації. Це ще одна з причин переїзду французів в Індокитай, але колоніальна адміністрація, особливо в початковий період, своєю опорою вважала місцеву владу, яка знала характер суспільства і важелі впливу на нього.

Повноваження і обов'язки генерал-губернатора були закріплені у декретах від 1891, 1898 і 1911 років². Заступником генерал-губернатора був призначений генеральний секретар (керував поліцією і встановлював бюджет). Використовувалася система прямого управління – через штат чиновників з метрополії, з 1894 року вони призначалися Міністерством колоній³. Також була

¹ Холл Д. Дж. Е. История Юго-Восточной Азии. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1958. С. 450.

² Gouvernement général de L'Indochine // Annuaire général de l'Indochine française. 1900. №1. 1-er janvier. P. 11. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb32697929f/date.item> (дата звернення: 03.12.2020).

³ Дементьев Ю.П. Политика Франции в Индокитае и образование Индокитайского союза (1858-1907). Москва: Наука, 1975. С. 126.

організована Вища рада Індокитаю, члени якої призначалися генерал-губернатором, серед них були як французи, так і місцеві представники¹.

Вища рада Індокитаю була заснована у 1883 році. Вона була створена у якості дорадчого органу і складалася з верховної колоніальної ради, ради колоніального законодавства, економічної ради колоній. Членами верховної колоніальної ради назначалися колишні міністри (військові, військово-морського флоту, колоній і закордонних справ). Серед питань, які вирішувалися на Раді, можна виділити наступні: питання загального управління, політичної та військової організації та інші, що мали відношення до колоніальної політики². Але Вища рада не засідала на постійній основі, тому в перервах між засіданнями її функції виконували 20 чиновників, яких призначав міністр колоній.

Ще однією важливою адміністративною фігурою був Генеральний прокурор. Він очолював юридичну службу Індокитаю при генерал-губернаторові. Саме ця служба контролювала всі судові органи, включно з їх бюджетом і апаратом. Спершу судочинство було розділене на дві гілки – для французів і інших європейців за французькими законами і для корінного населення за місцевими законами. Але пізніше на основі французького законодавства були введені кодекси кримінального і цивільного права для жителів Індокитаю, з урахуванням особливостей їх місцевих правових норм³.

Але адміністрація не просто копіювала французьку модель і переносила її на колоніальне суспільство, були створені також виключно специфічні служби для здійснення адміністративного управління у французьких колоніях (спершу в Африці, а пізніше і в Індокитаї). Наприклад, такою була Центральна служба ідентифікації особистості при імміграційній службі. Крім цього, в колоніальних володіннях ефективність поліції була явно вище, ніж на території Франції, що було частиною політики адміністрації.

¹ Нгуен Конг Бинь. История Вьетнама. Москва: Наука, 1991. С. 85.

² Дементьев Ю.П. Политика Франции в Индокитае и образование Индокитайского союза (1858-1907). Москва: Наука, 1975. С. 126.

³ Там же. С. 130.

У зв'язку з цим, перш ніж приступити до розгляду діяльності Служби ідентифікації, слід загострити увагу на пенітенціарних установах як інструменті колоніальної адміністрації.

У статистичних щорічниках наявною є інформація про кількість в'язниць і пенітенціарних установ з 1913 по 1922 рік, враховуючи хронологічні рамки дослідження, будуть використані дані тільки 1913 року (так як вказана інформація була актуальною на момент 31 грудня зазначеного року, а тому 1914 рік уже виходить за рамки нашого дослідження, але для порівняння все ж буде додано дані про цей рік у круглих дужках).

Для початку, потрібно вказати, що всі наведені нижче дані будуть представлені без урахування кількості в'язниць під управлінням місцевої адміністрації (такі частково залишалися в Аннамі).

У французькій системі існує 3 типи в'язниць, один з них – центральні будинки (вони призначені для розміщення найбільш проблемних ув'язнених і мають посилену систему охорони). В Індокитаї такі установи створювалися окремо для європейців і корінних жителів (також був поділ за статтю). Кількість установ для європейських чоловіків становила 12 (19) в'язниць, при цьому, не було жіночих. Для місцевих – 1 968 (2 233) чоловічих та 145 (182) жіночих установ. Всього їх було 2 125 (2 434). Виправних установ з використанням важкої праці налічувалося 2 301 (2 415). Були також провінційні в'язниці, у які поміщали злочинців, засуджених на різні терміни до 5 років позбавлення волі. Їх існувало 8 176 (8 095). Налічувалося 5 738 (6 390) слідчих ізоляторів. Всього було 18 340 (19 331) виправних установ. До цього числа не входять 98 (81) виправних установ для хлопчиків. Крім цього, є дані про «помилювання» і скорочення тюремних термінів, для зазначеного періоду – це 39 (61) і 127 (181) випадків відповідно¹.

¹ Annuaire statistique de l'indochine: en 22 volumes / Gouvernement général de l'indochine. V. 1: Recueil de statistiques relatives aux années 1913 a 1922. Hanoi: Imprimerie d'extreme-orient, 1927. URL: <http://belleindochine.free.fr/images/statistiques/100EffectifPrison.JPG> (дата звернення 04.12.2020).

Ця статистика наочно показує настільки розвиненою була система контролю над населенням, особливо, над місцевим андеграундом, але, як бачимо, порушники серед європейців також були.

Існувало безліч органів, через які здійснювався контроль над населенням. Особливо це торкнулося іммігрантів з Китаю, яких обкладали податком. Для відстеження їх пересувань і діяльності була створена Служба ідентифікації в Сайгоні (SCIP)¹. Одночасно з цим проходили процеси ідентифікації корінних жителів. Були посилені заходи покарання за ухилення від проходження реєстрації.

Наказ про створення Центральної служби ідентифікації від 8 жовтня 1897 був підписаний генерал-губернатором Індокитайського союзу – Полем Думером. Але сама розробка системи належала Альфонсу Бертільйону². На чолі служби імміграції та ідентифікації був поставлений Віктор Жозеф Поттехер.

У Французькому Індокитаї використовувалася вдосконалена система ідентифікації, яка застосовувала відразу два методу – антропометричний і дактилоскопічний. Суть першого методу полягала у створенні бази даних (спеціальних карток на людей), куди вносилися наступні дані: заміри тіла, колір райдужки і особливі відмітки (шрами, родимки, татуювання тощо). Таким чином, було легше знаходити злочинців, використовуючи закономірності розвитку тіла, які розробив бельгійський вчений А. Кетле³. Другий метод був пов'язаний зі зніманням відбитків пальців.

Функції, яких було покладено на Центральну службу ідентифікації, зводилися до наступних: підвищення ефективності поліції, посилення виконання правосуддя, поліпшення пенітенціарної системи і модернізація

¹ Gojossa É. Les réformes de l'administration territoriale en Indochine (1861-1945). Parlement[s], Revue d'histoire politique, 2013/2 (n° 20), p. 49-66. URL: <https://www.cairn.info/revue-parlements1-2013-2-page-49.htm> (дата звернення 04.12.2020).

² About I. Surveillance des identités et régime colonial en Indochine, 1890-1912. Paris: La Découverte, 2010 URL: <https://journals.openedition.org/criminocorpus/417> (дата звернення 04.12.2020).

³ Торвальд Ю. Век криминалистики. Москва: Прогресс, 1991. URL: <https://docplayer.ru/55163355-Torvald-yu-vek-kriminalistiki.html> (дата звернення 04.12.2020).

служб адміністрації¹. Також це сприяло полегшенню зборів податків і контролю над мігрантами. Але не можна заперечувати й те, що ці служби були створені для підвищення контролю і посилення репресій проти корінного населення, яке опиралося французької адміністрації.

Система ідентифікації дозволяла контролювати найбільш небезпечні і радикально налаштовані групи населення – волоцюгів, злочинців, мігрантів, нелегальних працівників і тих, хто працював у сфері обслуговування переселенців з метрополії. Певною мірою, проходило «умиротворення» населення.

Такі глобальні нововведення призвели до протестів не тільки з боку жителів Індокитаю, а й інших країн, які сумнівалися у законності подібних дій. Тому в період з 1890 по 1912 рік система ідентифікації багато разів була модернізована. А у 1929 році вона була оголошена «такою, що принижує людську гідність»². До 1904 року у картотеці знаходилося 200 000 записів, а у 1917 році – вже близько 700 000 (велика частина записів з імміграційної служби, а менша – зі служби ідентифікації)³. Вони були розташовані по колірній схемі (кожна група населення мала свій колір, наприклад, для дітей це був зелений) і за особливостями тіла, що полегшувало пошуки. З огляду на масштабність бази, можна відзначити, що для колоніальної адміністрації створення служби ідентифікації та імміграції було корисним рішенням, але, як показала реакція суспільства, досить радикальним.

Вища рада Індокитаю вирішувала й економічні питання. Для цього був створений спеціальний орган – Економічна рада колоній. Її членами були сенатори і депутати від колоній, глави регіональних економічних об'єднань і фахівці в цій сфері, також делегати, які обиралися у колоніях і не були членами парламенту (парламент складався з представників метрополії і одного депутата з Кохінхіни). Серед питань, які вирішувалися у Раді, можна виділити наступні:

¹ About I. *Surveillance des identités et régime colonial en Indochine, 1890-1912*. Paris: La Découverte, 2010 URL: <https://journals.openedition.org/criminocorpus/417> (дата звернення 04.12.2020).

² Ibidem.

³ Locard E. *Traité de criminalistique: en 4 volumes. V. 4: Les preuves de l'identité*, Lyon: Joannès Desvigne, 1932. P. 661.

розробка економічних проектів для колоній і методи проникнення Франції в колонії. Економічна рада була розділена на секції, які займалися окремими сферами економічного життя – сільське господарство, торгівля, промисловість, митна справа тощо. Як і у раді колоніального законодавства, членами економічної ради були французи і місцеві жителі. В економічну комісію Вищої ради входили по одному представнику від Аннама, Тонкіна і Камбоджі.

Економічні питання також вирішувалися в Колоніальному бюро. Серед них: ступінь економічної експлуатації колоній, умови, які сприяють діяльності французького капіталу в колоніях. Головою бюро вважався директор, його підлеглі терміном на 3 роки призначалися міністром колоній¹.

Після створення Індокитайського союзу виникли проблеми з бюджетом. У другій статті декрету від 1887 року було зазначено, що на управління казначейства Індокитаю був призначений скарбник-платник, який знаходився під безпосереднім управлінням генерал-губернатора. Він вважався відповідальним за скарби Кохінхіни і протекторатів².

Велика частина бюджету йшла на утримання армії (активно використовувалася для придушення протестів місцевого населення, поряд з поліцією) і центрального адміністративного апарату. Визначав бюджет генеральний секретар за вказівками генерал-губернатора, але остаточно він затверджувався Вищою радою Індокитаю і Радою міністрів Франції. З 1906 року бюджет визначав начальник фінансового управління. Тісно з бюджетом була пов'язана митна справа. Кошти, які надходили з митного управління, поповнювали бюджет Індокитаю. Одним із способів поповнення скарбниці був опіум.

Також існував Індокитайський банк, який контролювався управлінням фінансового контролю.

¹ Дементьев Ю.П. Политика Франции в Индокитае и образование Индокитайского союза (1858-1907). Москва: Наука, 1975. С. 126 – 127.

² Décret du 17 octobre 1887 // Journal officiel de la République française. Lois et décrets. Paris: Imprimerie nationale, 1887. 18 URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k20140019?rk=42918;4> (дата звернення 07.12.2020).

Армія мала свою ієрархію і командувачів. Це стосувалося і військово-морського флоту. По всьому Індокитаю були утворені військові округи, дуже часто військові виконували функції митної та прикордонної служб, також поліцейські¹. У містах навіть існували окремі райони для військових, що були досить чисельними.

Але крім чиновників та військових, колоніальне керівництво потребувало штату перекладачів. На сторінках січневого номера 1901 року газети «La Quinzaine coloniale» («Колоніальний двотижневик») є замітка про «вакансію» перекладача, а саме там розповідається про план створення окремого органу європейських перекладачів (таке бажання висловила Торгова палата Ханоя), до того ж генерал-губернатор уже затвердив правила прийому та оплати для перекладачів. Більшою мірою, як вказується у замітці, перекладачі були потрібні як представники інтересів корінних жителів під час судових процесів².

До речі, у травневому номері цієї ж газети за 1914 рік є невелика замітка стосовно роботи адміністративного апарату, а саме його очільників. За майже 30 років Союзу система досягла того стану, коли чиновники почали дозволяти собі йти у відпустку строком від 5 місяців до декількох років, зберігаючи при цьому заробітну працю. Таким чином, вони приїжджали до колонії, певний період працювали, а далі йшли у відпустку та поверталися до Франції. Але більш цікавий інший факт – на посаді їх ніхто не заміняв. Це певний недолік розгалуженої системи адміністративного управління. Для контролю усіх сфер життя створювалося надто багато локальних органів, котрі не були настільки функціональними, щоб при втраті керівництва систему було паралізовано, а тому певна зупинка у роботі одного другорядного органу не була помітною, що дозволяло французам використовувати систему на свою користь³.

Серед більш глибоких причин переїзду французів в Індокитай можна виділити потребу в європеїзованому населенні для впливу на туземців і в

¹ Дементьев Ю.П. Политика Франции в Индокитае и образование Индокитайского союза (1858-1907). Москва: Наука, 1975. С.132.

² La Quinzaine coloniale : organe de l'Union coloniale française. Paris. 1901 – 1914. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb34425263p/date.r> (дата звернення 08.12.2020).

³ Ibidem.

перспективі їх асиміляції. Французи «опановували» нові території для їх модернізації, але це не можна оцінювати однозначно. У цьому є як позитивні моменти, так і негативні. Серед негативного можна виділити те, що французи, модернізуючи життя у колонії, більшою мірою, не намагалися дати корінним жителям щось нове, а хотіли підлаштувати суспільство під себе і свої потреби, переслідуючи бажання зробити своє перебування в колонії більш-менш комфортнішим. Від сучасників подій можна було чути такі оцінки: «Завойовник повинен бути обережним, коли справа доходить до зміни світських інститутів, але у нас [французів] є манія асиміляції, і, без урахування клімату, відмінностей рас, традицій тощо, ми задоволені тільки тоді, коли ми перенесли наші закони і наші звичаї в наші володіння. Банальна помилка»¹.

Саме це змушувало французів з сумом згадувати про рідну країну. Але з іншого боку, вони були в передчутті багатств. Наступним чином описує свій переїзд один французький мандрівник: «Перше враження для мандрівника, який прибуває в Кохінхіну, розчаровує. Пейзаж перед ним сумний: це гора мису Сен-Жак, з грубим силуетом, рівномірно покрита лісом і невеликим маяком, який виступає немов з дна бухти»². Після опису одноманітного перетину, він пише про переїзд в Сайгон і характеризує місто як щось дійсно прекрасне. «Перше, що відчуває новоприбулий – це бурхливе життя в рамках пишної рослинності. Це в значній мірі сприяє популярності Сайгона і дозволяє забути про сумні берега і одноманітні рівнини. Під зеленими арками дерев дивних форм, металевими конструкціями, прикрашеними незліченними квітами з проникаючими ароматами, виникає ілюзія прогулянки по ідеальній теплиці, яка зачаровує»³.

Свідчення європейської присутності особливо помітні по домівках. У той час, коли більшість корінних жителів жили в бідних солом'яних хатинах, для генерал-губернатора була обладнана симпатична вілла, створено готель для

¹ Gervais-Courtellemont J. Empire colonial de la France. L'Indo-Chine: Cochinchine, Cambodge, Laos, Annam, Tonkin. Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, 1901. P. 108.

² Ibidem. P. 19.

³ Ibidem. P. 21.

туристів. У столицях провінцій були чудові двоповерхові будинки, побудовані для адміністраторів і зручні, більш скромні будівлі для чиновників. Кілька рідкісних будинків торговців або поселенців, заховані в зелені, кілька добре позначених і доглянутих вулиць. Відчутне втручання в сферу безпеки, створення місцевих доріг, водопостачання, обладнання портів і поліпшення водних шляхів.

Схоже, що європейська активність була сконцентрована в Сайгоні, і в перший час, крім цієї столиці, не було великих міст, про які можна було б повідомити як про європейське місто. Але вже скоро французи виправлять це.

Значним впливом французів можна вважати створення міста Хайфон на півночі країни, де раніше знаходився тільки порт. У ньому був створений дуже доглянутий комфортабельний європейський район: широкі вулиці, приватні будинки, оточені чудовими садами, великий готель з монументальним фасадом, який навіть виглядає як палац¹.

Ще одне місто, яке французи обрали для життя і облаштували під себе – Ханой. Торгові райони були розташовані навколо центру, де починалася низка офіційних будівель: державних установ, вищої резиденції, палацу генерал-губернатора, лікарень, казарм тощо. Існували окремі офіцерські, артилерійські і піхотні квартали. Це все місця концентрації французів². Автор спогадів навіть задавався питанням, чи дійсно він в колонії, а не в Парижі, наприклад. Французи продовжували вести себе «як вдома», вони одягалися як раніше, показували свій високий статус. На ранкові прогулянки вони надягали смокінги і чорні капелюхи. Відкривали школи та дитячі сади для своїх дітей.

Стосовно забудови Ханой, місцеві жителі також поступово почали переселятися до будинків з цегли. У одному з випусків газети «*La Dépêche coloniale illustrée*» («Ілюстрована колоніальні телеграма») за 1901 рік згадується, що у 1897 році у місті було 384 європейських будинки, а у жовтні

¹ Gervais-Courtellemont J. Empire colonial de la France. L'Indo-Chine: Cochinchine, Cambodge, Laos, Annam, Tonkin. Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, 1901. P. 136.

² Ibidem. P. 143.

1901 вже 569. Говорячи про будинки для місцевих або китайських мігрантів, у 1897 році їх було 2954, а у 1901 вже 3429. Звісно, вони виглядали не точно так як європейські, але будувалися також з цегли¹.

Однією з причин переїзду в Індокитай було відносно дешеве життя в колоніальних володіннях (яке компенсувало витрати за переїзд). Завдяки даним статистичних щорічників, ми можемо дати точні цифри вартості життя в Ханой для європейців. Прожитковий мінімум для європейця в Ханой (враховуючи витрати на їжу, житло, домашнє господарство, одяг тощо) склав в 1910 році 100 піастрів, в 1911 і 1912 році – 101 піастр, в 1913 році – 98, а в 1914 – 99. Слід відзначити, що починаючи з 1914 року цей рівень значно піднявся². З огляду на те, що піастр був дешевше за французький франк, а життя у Франції було дорожче, такий переїзд був досить вигідним. Крім цього, французи добре заробляли в Індокитаї (особливо власники ферм або ж чиновники, лікарі та інші працівники).

Поїздки до Індокитаю стали настільки популярними серед французів, що вони почали писати поради для майбутніх колоністів. Найбільш поширеними були такі витяги: постійне тепло в цих країнах викликає лінь і обмеження м'язових зусиль, тому важливо не забувати про вправи, рекомендуємо їздити верхи і ходити на полювання; спробуйте вивчати повсякденне життя місцевих аннамів, це дуже цікаво, а для зручності вивчайте їхню мову; якщо ти молодий європеєць і не одружений, залишайся абсолютно цнотливим, адже венеричні хвороби надзвичайно поширені в колонії; будьте обережні з опіумом тощо³.

Відносно опіуму слід зазначити, що виручка від його продажу в 1913 році склала 8 859 мільйонів піастрів (ці гроші увійшли в загальний бюджет

¹ La Dépêche coloniale illustrée. Paris. 1901 – 1923. URL:

<https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb327559237/date&rk=21459;2> (дата звернення 08.12.2020).

² Annuaire statistique de l'Indochine: en 22 volumes / Gouvernement général de l'Indochine. V. 1: Recueil de statistiques relatives aux années 1913 à 1922. Hanoi: Imprimerie d'extrême-orient, 1927. P. 196. URL: <http://belleindochine.free.fr/images/statistiques/111Recettes.JPG> (дата звернення 10.12.2020).

³ Spire C. Conseils d'hygiène aux coloniaux en partance pour l'Indochine. Paris: la Dépêche Coloniale, 1923. URL: <http://belleindochine.free.fr/Conseils.htm> (дата звернення 08.12.2020).

Індокитаю). Для порівняння, виручка від продажу солі була всього 3 706 мільйонів¹.

Але французи не тільки облаштовували міста. Результат тридцятирічної напруженої роботи і завзятості був не менше реальний. Сільськогосподарське виробництво збільшилося в таких пропорціях, що експорт рису, який в 1874 році становив 180 000 тон, досяг 798 000 тон в 1899 році, а загальний обсяг виробництва за той же рік сягав двох мільйонів².

Але європейська сільськогосподарська колонізація поступово проникала в Індокитай. Наприклад, культивування рису, яке давало дуже хороші результати деяким привілейованим сім'ям в Тонкіні, не прижилося в Кохінхіні. Зберігався попит на окремі культури: какао, кава, ваніль і перець.

Французьке втручання частково негативно впливало на сільське господарство, оскільки французи активно розширювали межі міст, тим самим обмежували доступність землі, часто використовуючи під будівлі плодovitі ґрунти, залишаючи більш кам'янисті для землеробства.

Цікавим прикладом була плантація маркізи де Сушер. Серед колоністів було дуже мало жінок і зазвичай це були дружини чиновників, які являли собою приклад справжньої домогосподарки, але не в цьому випадку. Для маркізи де Сушер подібна життя було нудним, і тому в 1909 році вона запропонувала чоловікові створити плантацію. У суспільстві не віталася така діяльність для жінки і тому її чоловік став представником в Союзі каучукових плантаторів. Але в 1916 році він помер і його місце зайняла дружина, яка пізніше стала президентом цього Союзу. У результаті, вона створила одну з найбільших ферм в Індокитаї³.

¹ Annuaire statistique de l'Indochine: en 22 volumes / Gouvernement général de l'Indochine. V. 1: Recueil de statistiques relatives aux années 1913 à 1922. Hanoi: Imprimerie d'extrême-orient, 1927. URL: <http://belleindochine.free.fr/images/statistiques/111Recettes.JPG> (дата звернення 10.12.2020).

² Gervais-Courtellemont J. Empire colonial de la France. L'Indo-Chine: Cochinchine, Cambodge, Laos, Annam, Tonkin. Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, 1901. P. 44.

³ Fievez F. D. L'Indochine Coloniale. Une femme planteur: Mme de la Souchère. URL: <http://belleindochine.free.fr/MmeSouchere.htm> (дата звернення 10.12.2020).

Але якщо в сільське господарство французи проникали поступово, то великі міста перетворювалися в «маленьку Францію». Згадуючи Ханой, Сайгон і Хайфон, сучасники використовували вираз «дуже французька колонія».

Французи контролювали багато важливих пунктів виробництва. Вихідці з Франції зосередили в своїх руках практично всі промислові галузі. Власник експортно-імпоротної торгової компанії Бургуан-Мейфр заснував в Ханой велику фабрику з виробництва цегли, кераміки та плитки, також найбільшу (або одну з найбільших) з виготовлення шовку і бавовни, сірникову фабрику. Французькі підприємці Ермен'є і Планте були власниками електростанції. Пан Лейрі мав величезну майстерню по обробці дерева і металу. Існувала фабрика пана Шнайдера з виробництва паперу високої якості. Виготовленням спирту і газованої води займалися на заводах Бланка. Містер Моріс почав парфумерну справу¹. Усі ці приклади показують, настільки французи зосередили у своїх руках контроль над колонією і яким був їх вплив на корінне населення.

Ще один важливий напрямок – медицина. Саме французи за допомогою створення санітарної служби незабаром організували лікарняну мережу на завойованих територіях. Крім цього, велася підготовка персоналу з місцевих жителів. Багато в чому це було пов'язано з нестачею французьких лікарів за часів активізації опору і участі в різних суміжних військових конфліктах, коли французький гарнізон стрімко скорочувався. Незабаром в містах з'явилися великі лікарняні центри, в кожному провінційному центрі був французький лікар, він завідував лікарнею і амбулаторією. Медична допомога була безкоштовною як для французів, так і для місцевого населення. Це помітно скоротило смертність, особливо в процесі пологів.

Пологи у лікарні ставали все більш популярними. Наприклад, у місті Холон (Кохінхіна) у 1908 році до лікарні було госпіталізовано 1411 жінок, а 1909 року вже 1536. У 1909 році відбулося 1459 пологів, серед яких 143, що не пройшли успішно (мертвонародження тощо), а саме це 9,50%, серед них 21

¹ Gervais-Courtellemont J. Empire colonial de la France. L'Indo-Chine: Cochinchine, Cambodge, Laos, Annam, Tonkin. Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, 1901. P. 167.

смерть жінок, включаючи одну, спричинену чумою, та дві смерті від віспи (1,04%)¹.

У документі від Генерального уряду Індокитаю про діяльність служби медичної допомоги вказано дві основні мети створення розгалуженої медичної системи: по-перше, можливість лікування переселенців та корінних жителів, хворих і поранених, проведення консультацій як удома, так і в закладах за кошти, виділені на ці потреби; по-друге, захист населення від захворювань, задля уникнення розповсюдження епідемій². Як зазначалося у документі, особливо у тропічних країнах населення щорічно знищується серйозними епідемічними захворюваннями, саме тому допомога через профілактику запобігання хворобам є найбільш важливою роботою, яку слід організувати після умиротворення. Обмежуючи розповсюдження віспи, колоніальне керівництво рятувало тисячі життів.

Вакцини та сироватки створювалися в Пестеровському інституті, який був створений в 1890 році в Сайгоні. Наприклад, засновник інституту А. Кальмет створив сироватку БЦЖ проти отрути змій, бактеріолог А. Ерсен виявив збудника чуми (також відкривав філії інституту в різних містах) і організував боротьбу з проказою³.

Французькі лікарі активно боролися з епідеміями, що значно скоротило масштаби ураження віспою. В Індокитаї у 1906 році було проведено 897 339 щеплень від віспи, у 1907 – 738 743, у 1908 – 533 898, у 1909 – 1 045 714. У результаті, в 1909 році серед європейців було лише 3 випадки захворювання віспою, з них лише один летальний, а серед корінних жителів – 699 випадків та 291 смерть⁴.

Певну частину французького суспільства в Індокитаї становили лікарі зі своїми сім'ями. Наприклад, доктор Хогард, який на особисте прохання 5 січня

¹ Gouvernement général de l'Indochine. Fonctionnement du service de l'assistance médicale en Indochine. Paris: E. Larose. 1911. P. 26. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1268708h?rk=21459;2> (дата звернення 14.12.2020).

² Ibidem. P. 1.

³ Миго А. Кхмеры (история Камбоджи с древнейших времен). Москва: Наука, ГРВЛ, 1973. С. 314 – 319.

⁴ Gouvernement général de l'Indochine. Fonctionnement du service de l'assistance médicale en Indochine. Paris: E. Larose. 1911. P. 11. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1268708h?rk=21459;2> (дата звернення 14.12.2020).

1884 був призначений супроводжувати війська в якості лікаря швидкої допомоги. Його відправили в Тонкін за наказом генерала Міллота. Свою подорож він описав у книзі, яку незабаром опублікував. Там можна знайти багато інформації про життя місцевих мешканців і переселенців. Наприклад, місцеві лікарі використовують принцип «гарячого і холодного». Для підтримки здоров'я потрібна гармонія, а значить баланс гарячих і холодних продуктів, занять. Він записав цікаве твердження одного лікаря-аннамита: «Порушення балансу викликає хворобу, так багато французів хворіють вдома тому, що вони зловживають яловичиною, яка є дуже гарячою їжею для них у цій країні»¹.

Одним з найважливіших питань розділу є проблема французьких поселень в Індокитаї. Зважаючи на наведені дані, можна зробити висновок, що французи не створювали окремі поселення, вони заповнювали міста і змінювали їх за європейським принципом. Хоча вони і створювали нові міста, як от наприклад, Хайфон, але його не можна назвати французьким поселенням, так як цей процес був модернізацією маленьких населених пунктів, у яких проживали корінні жителі. Можливо, поодинокі випадки французьких поселень були, але джерела нічого про них не говорять. Отже, на період кінця XIX – початку XX ст. варто говорити про французькі спільноти, які пізніше, вже на сучасному для нас етапі, переростуть у французьку діаспору на обраних для дослідження територіях.

Таким чином, важливо відзначити відмінності між французькою моделлю колонізації територій Індокитаю і німецькою моделлю в Африці. Якщо німці дійсно створювали окремі поселення, то французи переїжджали в уже засновані місцевими жителями міста і селища (винятком було місто Хайфон), розсіювалися в середовищі місцевих жителів, але модернізували їх міста під себе, створювали всі необхідні для їх комфортного існування служби і повністю підпорядковували собі всю систему (аж до введення цивільного статусу з присвоєнням імені, свідоцтвом про народження та довідкою про смерть).

¹ Dr. Hocquard. Une campagne au Tonkin. Paris: L. Hachette, 1892. P. 245.

Система адміністративного управління глибоко проникла в усі сфери життя у колоніальних володіннях і являла собою дуже складний механізм. Це стало можливим після створення Індокитайського Союзу, що свідчило про централізацію влади французів у Південно-Східній Азії. А для того, щоб ця система дійсно працювала, в Індокитай було доставлено великий штат чиновників, які поряд з військовими складали величезну частку європейського населення в колонії. Іншими чисельними групами переселенців були перекладачі та лікарі. Отже, можна зробити висновок, що колоніальна адміністрація дійсно створила досить розгалужену систему для контролю над населенням.

РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ТА ПОБУТ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ

У першу чергу, варто розглянути питання чисельності французів в Індокитаї. Складність цього питання пов'язана з тим, що переписи населення не проводились досить довго і демографічна інформація не може бути абсолютно достовірною. Тому далі буде наведено кілька варіантів по різних роках і країнам. У 1888 році в Кохінхіні проживало 1 916 000 жителів (включаючи 55 000 китайців і 153 000 камбоджійців, майже всі інші аннаміти), серед них було 2 537 французів (більшість з яких солдати і чиновники) ¹.

У Кохінхіні перший перепис французька адміністрація провела у 1901 році, але в бюлетені записувалися тільки повнолітні громадяни (цей перепис спрощував збір податків). Пізніші переписи слід вважати більш точними, адже у них містилася вся потрібна інформація: раса (для іноземців національність і професія) та заняття голови домогосподарства, кількість членів домогосподарства, яких класифікували за статтю, віком і сімейним станом². Але похибка лишалася можливою, так як переписи не проводилися у далеких селах і підзвітність старости була недостатньою. Також величезна плутанина була з мігрантами.

Більш точні дані можна отримати зі статистичних щорічників Індокитаю (випускалися у період з 1913 по 1922 рік).

Усього в Індокитаї на момент 1913 року проживало 23 700 європейців з 16 мільйонів жителів³, за іншими даними – 24 000⁴ (допускається, що число просто округлено). У Аннамі було 1676 французів. У Камбоджі їх було 1 068. У Лаосі – 241 француз. У Кохінхіні і Тонкіні європейська присутність була найбільш чисельною і достовірних статистичних даних саме про французів

¹ Leroy-Beaulieu P. De la colonisation chez les peuples modernes. Paris: Guillaumin, 1891. P.556.

² Barbieri M. De l'utilité des statistiques démographiques de l'Indochine française (1862-1954) // Annales de démographie historique. 2007/1. № 113. P. 85-126. URL: <https://www.cairn.info/revue-annales-de-demographie-historique-2007-1-page-85.htm> (дата звернення: 04.01.2021).

³ Brocheux P., Hémery B. Indochine: la colonisation ambiguë 1858-1954. Paris: La Découverte, 2004. P. 187.

⁴ Robequain Ch. L'Évolution économique de l'Indochine française. Paris: Hartmann, 1939. P. 29.

немає. На орендованій території Гуанчжоувань знаходилося близько сотні французів, але по цій території вдалося знайти лише повоєнні дані¹.

У зв'язку з цим, слід додати, що в колонії потрапляли не тільки французи, а й наприклад, індіанці з Французької Індії або ж французькі колоністи з Реюньйону і Антильських островів. Географічне походження французів точно не вказувалося, але серед колоністів переважали вихідці з південних департаментів Франції (значною мірою – з Корсики). Відносно чисельними були бретонці.

Серед переселенців більше було чоловіків, але незабаром кількість жінок збільшилася (не перевищуючи частку чоловіків), оскільки французи значно поліпшили гігієну в колоніях, зробили міста комфортними для європейців. Жінки могли працювати у сфері освіти та медицини. Але в основному жінки і діти складали категорію людей без професії. Щодо дітей, то їх колоністи брали з собою у дуже рідких випадках і здебільшого намагалися залишити їх у метрополії.

Приблизну кількість дітей можна дізнатися, виходячи з даних про учнів у французьких школах. Наприклад, у 1913 – 1914 навчальному році в Аннамі були дві французькі початкові школи, де навчалися 25 хлопчиків і 22 дівчинки, у Камбоджі було 3 школи (172 хлопчика і 48 дівчат), а в Кохінхіні – 4, але загальна чисельність учнів становила всього лише 130 дітей. Окремо створювалися французькі школи для дітей корінних жителів, їх було в рази більше².

Важливо розуміти, що в число європейців входили не тільки французи і представники будь-яких європейських країн, а й інші категорії. Серед них можна виділити метисів, які були визнані французами за походженням, а також жінок з числа корінного населення, які перебували у законному шлюбі з європейцями і були натуралізовані після 21 року. Тому «справжніх європейців» було менше.

¹ Brocheux P., Hémery B. Indochine: la colonisation ambiguë 1858-1954 Paris: La Découverte, 2004. P. 187.

² Annuaire statistique de l'Indochine: en 22 volumes / Gouvernement général de l'Indochine. V. 1: Recueil de statistiques relatives aux années 1913 a 1922. Hanoi: Imprimerie d'extrême-orient, 1927. P. 63.

За статистикою, шлюби серед європейців і метисів або корінних жителів були більш популярні серед європейських чоловіків і дуже нечисленними для європейських жінок. Наступним чином описував шлюби з місцевими жінками один з французьких лікарів в Індокитаї: «На Далекому Сході прийнятним є багатоженство. Вони вступають у шлюб як за розрахунком, так і за смаком: кожна з дружин допомагає чоловікові у бізнесі. Таким чином, за невелику ціну вони отримують реальних партнерів, які віддані інтересам їхнього будинку»¹. І формулювання «за невелику ціну» повністю відповідає дійсності, так як у Індокитаї практикувався «продаж людей». Наприклад, за 10 піастрів батько міг продати свою доньку французу; такі акти засвідчувалися підписом батька, матері, адміністративною особою та покупцем. Причиною цьому була бідність. У подальшому іноземець міг перепродати дівчину².

Але не кожен міг дозволити собі мати декількох дружин, оскільки їхня кількість залежала від матеріальних можливостей чоловіка, його статусу. Але у випадку, якщо родина була бездітною, чоловік мав можливість одружитися знову. При цьому, перша дружина виконувала функції слуги у домогосподарстві. Інший варіант – розлучення, але за умови, що чоловік віддає колишній дружині половину свого майна³.

Розлучення практикувалися у дуже рідкісних випадках. Але тут слід розуміти, що через полігамію в Індокитаї існували такі поняття як «головна дружина» і «другорядні дружини». Європейці лише за винятками вступали у перший шлюб на території колонії, частіше з числа корінних вони обирали собі другорядну дружину, так як цей договір було легко розірвати, що не вважалося повноцінним розлученням⁴.

Класифікувати французьке населення Індокитаю досить складно. Насправді, більшу частину переселенців становили військові (більше половини) і чиновники. Було багато місіонерів, лікарів та перекладачів. Частина

¹ Dr. Hocquard. Une campagne au Tonkin. Paris: L. Hachette, 1892. P. 27.

² Donnet G. En Indochine. Paris: Societe francaise d'editions d'art, 1902. URL: <http://belleindochine.free.fr/GastonGonnet.htm> (дата звернення: 06.01.2021)

³ Reinach de L. Le Laos vers 1900. URL: <http://belleindochine.free.fr/Laos1900.htm> (дата звернення: 06.01.2021)

⁴ Dr. Hocquard. Une campagne au Tonkin. Paris: L. Hachette, 1892. P. 260.

переселенців були задіяні в лісовій або гірничодобувної промисловості, у сільському господарстві. Деякі не мали професії. Серед цього конгломерату було багато людей різного віку і роду занять. Французи в основному селилися у великих містах. За винятком поодиноких випадків, їх не було у селі¹.

Французька адміністрація вела облік державних службовців в Індокитаї. При цьому, починаючи з 1913 року була створена спеціальна база даних, де вказувалася кількість державних службовців за типом займаної посади на момент 31 грудня зазначеного року. З огляду на те, що досліджуваний період закінчується початком Першої світової війни, доцільно буде все ж порівняти дані за 1913 і 1914 рік. Це має допомогти зрозуміти, наскільки війна на початковому етапі вплинула на структуру суспільства в Індокитаї (більшою мірою, на французьких переселенців, оскільки деяким із їх числа після початку війни довелося покинути колонію).

Адміністративний персонал з числа європейців був внесений до опису з урахуванням чиновників у відпустці і в цілому становив 3 280 чоловік у 1913 році і 3 275 у 1914 році (далі дані 1914 року будуть вказані у круглих дужках для зручності). У консульських установах налічувалося 7 осіб, а в відділі фінансового контролю – 5, як у 1913, так і у 1914 році. Державних службовців було 502 (485), в адміністративному суді – 74 (79), в обласних реєстратурах – 23 (21). У громадських роботах було задіяно 360 (389) європейців, налічувалося 56 (51) медиків, в митному управлінні працювало 1 177 (1 158) осіб, в казначействі – 129 (137), на пошті і телеграфних станціях – 105 (97), у сфері освіти – 229 (233), у сільському господарстві були зайняті 65 (63) переселенців, у ветеринарній службі – 24 (22), у лісовій службі – 140 (147), у службі кадастру і топографії – 99 (98), в індокитайському флоті – 5 (4), у метеорологічній службі – 3 (4), у поліції – 123 (121), у тюремній адміністрації – 68 (69), в імміграційній

¹ Dalloz J. La Guerre d'Indochine 1945-1954. Paris: Seuil, 1987. P. 21.

службі – 26 (25), у французькій школі Далекого Сходу – 5 (5), у місцевих пенсійних фондах – 3 (3). На інших посадах були зайняті 47 (44) чоловік¹.

Зважаючи на наведені вище дані, можна зробити висновок, що початок війни особливо не вплинув на структуру населення. Як у 1913, так і у 1914 році кількість адміністративного персоналу була такою, при якій система може здійснювати свою роботу. Така ж ситуація спостерігається і в розпал війни. Єдина відмінність – це поява деяких нових служб/посад у післявоєнний період (наприклад, радіотелеграфна служба, архіви та бібліотеки, відділ з управління мінами, штат хіміків). Завдяки цьому чисельність французів на адміністративних посадах зростала.

Якщо говорити про військових, то на момент 1913 року в Індокитаї було 777 офіцерів (слід уточнити, що корінні жителі не могли отримати цю посаду) з 9492 європейських військових. Корінні війська становили майже 14 899 чоловік². Також існували особливі гвардії (охорона), у яких були як місцеві, так і європейці. Вони розташовувалися в усіх частинах Союзу, а європейці в їх складі не були занадто численними. Для порівняння, в круглих дужках буде вказана чисельність гвардійців з місцевого населення. У Аннамі в цій охороні задіяно було 90 (2 950) європейців, у Камбоджі – 31 (1 300), у Лаосі – 18 (679), у Тонкіні – 168 (6 300). Усього 307 (11 229) європейців. У Кохінхіні не було такої гвардії. Варто зазначити, що під час та після війни кількість військових із числа європейців зменшувалася, так, наприклад, у 1923 році їх було всього 5745, із них 591 офіцерів. У свою чергу, корінні війська особливо не зменшилися, у 1923 році вони становили 13 360 чоловік³.

Детальніше слід розглянути чисельність медичних працівників. Зазначені вище дані відображають лише кількість адміністративного персоналу, а значить, враховані виключно посадові особи (ті, у кого ранг вище, ніж у «пересічних» працівників). Як свідчать джерела, Перша світова війна вплинула

¹ Annuaire statistique de l'indochine: en 22 volumes / Gouvernement général de l'indochine. V. 1: Recueil de statistiques relatives aux années 1913 a 1922. Hanoi: Imprimerie d'extreme-orient, 1927. P. 247.

² Ibidem. P. 245.

³ Ibidem. P. 246.

на цю категорію, а тому частину лікарів було відправлено з Індокитаю для надання допомоги армії Франції. На жаль, ми не володіємо достовірною інформацією про кількість усіх французьких медпрацівників у 1913 році, але у 1914 році (з зазначенням, що їх стало менше через війну) їх налічувалося 114 (а на момент 1917 року – вже 79)¹.

Насправді, цієї кількості медперсоналу було недостатньо, оскільки хвороби поширювалися досить швидко, і коли лікарні вже не могли прийняти нових пацієнтів, французька адміністрація почала створювати окремі «колонії-поселення» для хворих (наприклад, Кулао-Ронг у Кохінхіні). Через дефіцит кадрів, допомогу європейським лікарям надавав допоміжний персонал з числа місцевих жителів (як вказувалося у попередньому розділі, французи навчали медицині місцевих жителів), в основному, це були акушерки, зовсім мало було фармацевтів, а решта – «рядові» лікарі.

У зв'язку з цим, варто згадати про один з найстаріших жіночих місіонерських орденів – Сестри Сен-Поль де Шартр (Сестри святого Павла Шартра). Він першим відкрив місію на Далекому Сході. В Азії головною черницею, яка керувала Сестрами, була Мати Веніаміна Ле Ноель де Груссі. З 1860 року вона знаходилася у Кохінхіні разом з двадцятьма помічницями. Пізніше Папська Асоціація Святого Дитинства у Франції фінансувала відкриття у Сайгоні однієї з найважливіших лікарень періоду (монастир Сент-Енфанс). Незабаром діяльність ордену поширилася по всьому Індокитаю. Крім цього, вони займалися вихованням дівчаток-сиріт (або тих, які вдома піддавалися насильству) у створених притулках і стали першою великою французької громадою, яка прийняла до свого складу азійських черниць. Але у 1884 році, на жаль, Мати Веніаміна померла від малярії (тільки з 1909 року ліки (хінін) від малярії почали видавати безкоштовно і в необмеженій кількості, а ще пізніше почали робити щеплення). Після її смерті все більше азійських дівчат

¹ Annuaire statistique de l'indochine: en 22 volumes / Gouvernement général de l'indochine. V. 1: Recueil de statistiques relatives aux années 1913 a 1922. Hanoi: Imprimerie d'extreme-orient, 1927. P. 72.

приєднувалися до ордену¹. Але від цієї хвороби потерпали також особи високого статусу (навіть зважаючи на наявність ліків), наприклад, джерела свідчать про смерть короля Аннаму від малярії (діагноз встановив європейський лікар, якого запросили оглянути короля за добу до його смерті)².

Іншим популярний і давній орден в Індокитаї – Любителі Ісуса Христа, який, на відміну від Сестер Сен-Поль де Шартр, був заснований саме в Азії (але засновником був французький католицький місіонер П'єр Ламбер де ла Мотт).

Як показує статистика, навіть у 1913 році хвороби продовжували бути загрозою, але європейці, на відміну від місцевих жителів, майже не потерпали від епідемій, оскільки їх вакцинували у першу чергу. Наприклад, якщо у 1913 році зустрічалися поодинокі випадки захворювання на віспу чи холеру серед європейців, то серед корінних жителів було 3887 випадків захворювання віспою та 353 – холерою. А смертність сягала 2129 чоловік від віспи та 281 від холери. Від прокази із 146 хворих померло 6. У свою чергу, жоден європеєць у 1913 році не помер від зазначених хвороб. І якщо у 1913 році ситуація значно покращилася, ще у 1909 році становище місцевих описували у газетах наступним чином: «Серед справді страшних хвороб, проказа, безсумнівно, є найбільш неспокійною та найогиднішою, хоча вона не вимагає стільки жертв щороку, скільки холера, вона, на жаль, дуже легко вражає села, у яких до приїзду французів місцеві жителі безуспішно спробували всі можливі способи боротьби з хворобою»³.

Складніша ситуація була з чумою, смертність від якої сягала майже не 100%. І якщо серед європейців із трьох хворих у 1913 році померло двоє, то хворих туземців було 3791, з них померли 3780⁴. Чума довгий час лишалася серйозною загрозою, а як свідчать джерела, тогочасні автори медичних робіт

¹ Fievez F. D. L'Indochine Coloniale. S'offrir à Dieu pour le bien de l'Église et l'intérêt du prochain. URL: <http://belleindochine.free.fr> (дата звернення: 04.01.2021).

² Gosselin Ch. L'empire d'Annam. Paris: Perrin, 1904. P. 552 – 555.

³ Boscq J-G. Assistance médicale en Indochine // La Dépêche coloniale illustrée. 1909. №10. 31 mai. P. 132. URL: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb327559237/date&rk=21459;2> (дата звернення: 07.01.2021).

⁴ Annuaire statistique de l'indochine: en 22 volumes / Gouvernement général de l'indochine. V. 1: Recueil de statistiques relatives aux années 1913 a 1922. Hanoi: Imprimerie d'extreme-orient, 1927. P. 82.

відносили колонію Індокитай до числа таких вогнищ хвороби як Персія, Китай і Японія¹.

Але це не означає, що європейці зовсім не хворіли. Від хвороб, котрі поширювалися серед військових (часто були викликані пораненнями або гіршою гігієною) у 1913 році померло 87 чоловік². Якщо брати до уваги усіх європейців в Індокитаї, а не лише військових, то поширеними хворобами були дизентерія (370 випадків, померло 9) та черевний тиф (18 випадків, загинув двоє)³.

Взагалі, стабілізація епідеміологічної ситуації у колонії була пов'язана не лише з вакцинацією та поширенням ліків, а також з європейською присутністю як такою. Наприклад, з прибуттям переселенців у Індокитаї покращився рівень гігієни (вони привезли мило та навіть почали виробляти його на території колонії, будували більш практичні будинки, а також покращували систему каналів та каналізації, почали прививати населенню звичку ходити у взутті, бо до цього його носили лише чоловіки під час полювання чи іншої небезпечної роботи).

З приходом французьких колоністів облік колоній було змінено за короткий термін. Наступним чином у 1901 році помітну модернізацію міста Хюе описує французький військовий Шарль Госслен: «Як усе змінилося після моєї останньої поїздки у 1896 році! Великі і зручні кам'яні резиденції замінюють старі солом'яні хатини, побудовані в минулому на березі річки. Від ефемерних конструкцій, зведених для укриття наших військ, нічого не залишилось. Тільки храми залишаються такими ж величними»⁴.

Найбільших змін зазнали центральні міста для кожної з територій. У Кохінхіні – Сайгон, столиця Індокитайського Союзу. Інші столиці провінцій – Ханой для Тонкіна, Хюе для Аннама, Пномпень для Камбоджі та Луанг-

¹ Boscq J-G. Assistance médicale en Indochine // La Dépêche coloniale illustrée. 1909. №10. 31 mai. P. 132. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb327559237/date&rk=21459;2> (дата звернення: 07.01.2021).

² Annuaire statistique de l'indochine: en 22 volumes / Gouvernement général de l'indochine. V. 1: Recueil de statistiques relatives aux années 1913 a 1922. Hanoi: Imprimerie d'extreme-orient, 1927. P. 78.

³ Ibidem. P. 82.

⁴ Цит за: Gosselin Ch. L'empire d'Annam. Paris: Perrin, 1904. P. 421 – 422.

Прабанг для Лаосу¹. Серед них найбільш французьким містом був Сайгон. А перше помітне свідчення європейської присутності – будинки, двоповерхові для високих посадовців та підприємців і менш скромні для працівників, але все ж з цегли. Двоповерхові будинки не могли собі дозволити навіть заможні корінні жителі, оскільки до приходу французів (і навіть вже під час їх панування) зберігався закон про заборону на їх будівництво. Максимум, що могли собі дозволити місцеві поміщики – невелике горище².

Але варто зазначити, що корінні жителі, на відміну від французів, продовжували жити у простих будинках, повільно переходячи до кам'яних. Особливо ця традиція зберігалася у селах, де майже не було французів, оскільки там серйознішою була загроза нападу диких звірів (з цієї причини французькі військові під час мандрівок весь час тримали заряджені гвинтівки на випадок нападу тигрів тощо). Але якщо французькі колоністи з певних причин мали жити у селі (військова місія або візит лікаря), вони добре укріплювали свої будинки за місцевим прикладом. Наприклад, встановлювали подвійну бамбукову огорожу (частокіл), а після заходу сонця ні з яких причин не виходили за неї³. Ці сільські котеджі складно порівнювати з розкішними та зручними паризькими квартирами, але для колоністів, котрі повернулися зі складної місії, вони здавалися чудовим прихистком. Як писав французький солдат Шарль Госслен: «Дійсно, мандрівники отримують величезне задоволення від цих зупинок у приміщеннях, які б здалися непридатними для життя нашими паризькими товаришам, і дуже часто в такі моменти мої думки передаються родичам та друзям, що залишились у Франції, і я думаю, як багато хто б пожалів мою долю, якби побачив мене здалеку в таких котеджах. І все-таки ці котеджі, знайдені тут і там на доріжці, дають нам, після пережитої

¹ Gervais-Courtellemont J. Empire colonial de la France. L'Indo-Chine: Cochinchine, Cambodge, Laos, Annam, Tonkin. Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, 1901. P. 4.

² Dr. Hocquard. Une campagne au Tonkin. Paris: L. Hachette, 1892. P. 32.

³ Цит за: Gosselin Ch. L'empire d'Annam. Paris: Perrin, 1904. P. 430 – 431.

втоми та небезпек, задоволення, яке ми ігноруємо в квартирах на нашій батьківщині»¹. Інколи у цих пустих будинках знаходилися каміни.

Але як би гарно не описували французи життя у Індокитаї, воно їм не підходило, більшою мірою через клімат. Саме тому, за прикладом англійської адміністрації в Індії та на Яві, французька адміністрація почала створювати гірські санаторії на території Індокитаю. Також були санаторії на узбережжі. На жаль, індокитайський клімат був занадто виснажливим для французьких колоністів, а тому час від часу вони мали повертатися до метрополії для відновлення сил (приблизно через 3 – 4 роки). Створення санаторіїв надало можливість відпочинку більш зручною та економнішою². Прикладом такого місця є мис Сен-Жак у гирлі річки Сайгон, де було побудовано комфортний готель, а також знаходився літній палац генерал-губернатора³. Варто відмітити, що найбільш згубно впливав на французів саме клімат Кохінхіни, а найменше – Камбоджі.

Стосовно життя у Камбоджі, воно не було настільки європейським як у Сайгоні (Кохінхіна), проте Пномпень також активно модернізувався. Будинки, котрі рятували від спеки, також будувалися із цегли. Їжа була різноманітною, але дешевшою, ніж у Франції. На відміну від жителів Сайгону, жителі Пномпеню (саме французькі переселенці маються на увазі) надавали перевагу легкому одягу та лише іноді одягали свої костюми з Європи. Крім більш сприятливих кліматичних умов, Камбоджу також можна назвати більш безпечною територією Індокитаю, що приваблювало французенок. Жителі з меншою агресією ставилися до переселенців, а тому досить легко було знаходити слуг чи кухарів з числа корінних жителів. До того ж, там було багато вільної землі, а починаючи з 1898 року будь-який громадянин Франції (що

¹ Цит за: Gosselin Ch. L'empire d'Annam. Paris: Perrin, 1904. P. 441.

² Gervais-Courtellemont J. Empire colonial de la France. L'Indo-Chine: Cochinchine, Cambodge, Laos, Annam, Tonkin. Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, 1901. P. 22.

³ Donnet G. En Indochine. Paris: Societe francaise d'editions d'art, 1902. URL: <http://belleindochine.free.fr/GastonGonnet.htm> (дата звернення: 03.02.2021)

планував переїзд) міг звернутися до адміністрації Індокитаю та отримати безкоштовно гектари землі¹.

У головних містах створювалися усі потрібні служби та місця проведення дозвілля для комфортного життя французьких колоністів. Наприклад, у Сайгоні були створені: лікарня, арсенал, піхотні та артилерійські казарми, собори, суд, готелі, театр, офіцерський квартал, музей, ратуша, пошта, коледжі, муніципальні установи, морська кур'єрська служба тощо. А приватні житла були оточені садами, вулиці мали гарний вигляд². На перший погляд, життя у колонії для французьких переселенців не занадто відрізнялося від життя у метрополії. Але флора та фауна кардинально різнилися, через що велику популярність мали ботанічні сади (де розташовувалися і вольєри з тваринами також).

Серед їжі на прилавках зустрічалися смажені кури, качки та свині, дешеві закуски, відварений рис, риба, креветки, молюски, смажені яйця на кокосовій олії (кокоси також), нуга, кукурудза, подрібнений бамбук, очерет, бобові, горіхи, газовані напої, різноманітні чаї, цукор, ваніль, кориця, спеції та соуси тощо. Популярністю користувалися тютюнові вироби, кава, рисовий спирт та вино. Окремо знаходилися фруктові та овочеві ринки (там продавали баклажани, гарбузи, щавель, квасолю, картоплю, яблука, манго, апельсини, банани тощо), котрі були заповнені екзотичними для французів плодами (до яких навіть доводилося звикати, оскільки на перший смак вони розчаровували іноземців). Навіть картопля була незвичною. А серед французьких фруктів та овочів не всі легко акліматизовувалися, але переселенці активно передавали місцевим садоводам свої методи вирощування³.

Проблемою лишалася наявність чистої води. Зазвичай, воду набирали з річок, наприклад, у Ханой усі пили воду з Червоної річки, але вона мала червонуватий колір вохри та не дуже приємний смак. Для того, щоб глина

¹ Gervais-Courtellemont J. Empire colonial de la France. L'Indo-Chine: Cochinchine, Cambodge, Laos, Annam, Tonkin. Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, 1901. P. 68.

² Ibidem. P. 23.

³ Ibidem. P. 27 – 28.

випала в осад, місцеві жителі били воду бамбуком, до якого вкладали шматок мінералу галуну, але через короткий термін все поверталось до початкового стану¹. Дістати молоко теж було важко.

Жителі Індокитаю майже не вживали козяче чи коров'яче молоко (а також майже не їли яловичину), а тому не виготовляли сири чи масло. Але вживали м'ясо буйволів чи собак, наприклад. Стосовно молока та яєць наступним чином висловлювався французький солдат зі спогадів доктора Хокварда: «У всьому Аннамі немає ні трохи масла, ні краплі свіжого молока у Ханой. Корів багато, але їх немає, аннаміти цього не знають. І яйця! Їх не бракує на ринку, але продають протухлі. Я знайшов купця, що продав мені свіжі, так вони були удвічі дешевшими за зіпсовані. Які дурні ці аннаміти»². Насправді, таке невдоволення мало зворотній зв'язок. Французькі переселенці погано розуміли корінних жителів, а місцеві були обурені поведінкою європейців.

Певні свідчення про життя колоністів відомі нам з місцевої поезії, котра добре відображає конфлікт двох різних культур:

«У нас є будинки з бамбука та соломи, які найменший вітер збиває.

Французи, ах! Французи живуть у чудових палацах, де взимку тепло, а влітку прохолодно.

У нас є лише одяг із грубого полотна, забруднений у всі пори року роботою та потом.

Французи, ах! Французи мають одяг усіх видів, виготовлений з матеріалів, яких ми не знаємо.

Наша їжа – це грубий рис, приправлений овочами та рибою.

Французи, ах! Французи не задоволені тим, що можна знайти в Аннамі, вони привозять їжу зі своєї країни.

Ми ніколи не ходимо, крім пішки, і часто носимо мандаринів у їх паланкінах.

¹ Dr. Hocquard. Une campagne au Tonkin. Paris: L. Hachette, 1892. P. 175.

² Ibidem. P. 52.

Французи, ах! Французи мають транспортні засоби, яких ми не знаємо; вони швидко плывуть на човнах, керованих вогнем, і на автомобілях, великих як будинки.

Ми платимо податок мандаринам та французам.

Французи, ах! Французи отримують наші податки та наші подарунки і беруть у нашої країні все, що хочуть»¹.

З одного боку, ця поезія є хорошим прикладом вічної проблеми незадоволення владою, а з іншого боку, свідчить про різницю між рівнем життя корінних жителів та французьких колоністів. І дійсно, підтвердження усім тезам знаходяться у джерелах. Наприклад, стосовно одягу французів, то навіть враховуючи кліматичні особливості Індокитаю, переселенці продовжували одягати костюми, у яких вони звикли ходити по французьким містам. Про це свідчать рядки зі спогадів мандрівника Ж. Жерве-Куртельмона: «Вулиця Катінат, відома на весь Далекий Схід, переповнена білими костюмами, прийнятими тут усіма, колоністами та чиновниками, солдатами чи цивільними, а їх яскравість контрастує із зеленню, яка огортає все – будинки, пам'ятники чи кафе»². Але європейці вирізнялися не лише білими костюмами, а також білими зубами, що було чимось дивним для місцевих жителів, навіть мандаринів (у жителів Індокитаю звичними вважаються чорні зуби, котрі вони спеціально лакували чорним кольором, оскільки білий колір вдавалося підтримувати дуже важко). У своїх спогадах доктор Хоквард занотував розмову губернатора Ханю з місцевим мандарином, під час якої останнього запитали про французенок, на що мандарин відповів, що вони гарні, але мають «собачі зуби»³.

А з іншого боку, Ж. Жерве-Куртельмон писав про власну надію, що життя у колонії «здійснить радикальну зміну та відірве чоловіків від життя в кафе, солодошів, аукціонів та ставок», а також фізично їх загартує, наприклад,

¹ Цит за: Gosselin Ch. L'empire d'Annam. Paris: Perrin, 1904. P. 453.

² Цит за: Gervais-Courtellemont J. Empire colonial de la France. L'Indo-Chine: Cochinchine, Cambodge, Laos, Annam, Tonkin. Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, 1901. P. 21.

³ Dr. Hocquard. Une campagne au Tonkin. Paris: L. Hachette, 1892. P. 69.

завдяки гри у теніс, яку так полюбляють англійські колоністи в Індії (Ж. Жерве-Куртельмон дуже часто порівнює французький Індокитай та британську Індію)¹. Особливо ця претензія стосувалася чиновників, підприємців, плантаторів, торговців та представників або директорів крупних компаній. Так як поки вони весь свій потенціал спрямовують на матеріальні блага та політичну боротьбу, що не сприяє покращенню їх авторитету в очах місцевих жителів.

Що стосується військових, то вони жили у казармах, котрі мало чим відрізнялися від французьких всередині, але ззовні нагадували парки (через велику кількість зелені та газони). Будівлі вироблені з цегли зі застосуванням технологій для циркуляції повітря всередині. Крім звичайного військового розпорядку дня, у них також є «година для супу», котру можна порівняти з часом відпочинку, так як після трапези французькі солдати відпочивають на газоні або у кімнатах. Біля казарми недалеко знаходиться госпіталь, у окремих випадках, на подвір'ї був сад, який військові відвідували у вільний час. Крім цього, на базі госпіталів у великих містах проводилася гідротерапія, плановий медичний огляд, а також два-три рази на тиждень вмикали французьку військову музику².

Згідно харчового раціону, солдати отримували продукти від адміністрації, серед яких було свіже м'ясо, м'ясні консерви, цукор, кава та вино. Але це вважалось додатковим пайком. Кожного дня вони задовольняли голод тим, що приготує кухар, котрому платили приблизно 7 піастрів на місяць, а також трохи коштів кожного ранку для поповнення запасів свіжими продуктами (на ці кошти він мав купувати яйця, птицю, рибу, овочі тощо), окремо доводилося наймати людей (часто так підробляли діти), котрі постачали чисту воду³.

Але між важливими місіями військові самостійно поповнювали свої запаси, у першу чергу, вони купували консерви та вільний одяг для дороги, а

¹ Gervais-Courtellemont J. Empire colonial de la France. L'Indo-Chine: Cochinchine, Cambodge, Laos, Annam, Tonkin. Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, 1901. P. 25.

² Ibidem. P. 33 – 34.

³ Dr. Hocquard. Une campagne au Tonkin. Paris: L. Hachette, 1892. P. 52.

також спеціальні капелюхи із білого полотна, що захищали голову та шию від сонця. Крім цього, вони самі виготовляли імпровізовані «пальто» із пальмового листа, накладаючи його ніби черепицю. Такі накидки захищали як від сонця, так і від дощу. Перед відправленням на місію у солдат було трохи вільного часу, який вони проводили у поспіхом збудованих бамбукових хатинах (будувалися біля порту на короткий термін, а також під час походів, на жаль, погано захищали від дощу), курячи люльку чи жуючи бетель, певний час проводили за іграми, а двічі на день споживали варений рис¹. Проблема забезпечення французьких військових продуктами харчування була однією із числа важливих, так як під час подорожей це досить важко, а кормити ще не акліматизованих солдат одними консервами було поганим рішенням. Для вирішення цього питання навіть створювалися спеціальні ферми та плантації.

Стосовно режиму у вільний від місій час, солдати вставали рано (щоб встигнути придбати потрібні речі), так як з 10 години ранку нікого не впускають та не випускають із казарми. Наступає час післяобіднього сну або відпочинку (триває до 3 години дня). Після сну – гідротерапія (для цього спеціально створювалися душові кабінки за європейським зразком). Ввечері варто потренуватися чи зробити зарядку, далі – прогулянка та сон².

Місцеві жителі, особливо діти, полюбили спостерігати за французькими військовими, які були одягнуті у форму різноманітних кольорів: від світло-блакитного до червоного у піхотинців. Але у вільний час французькі солдати надавали перевагу ситцевим штанам та курткам місцевого виробництва, а також спеціальним капелюхам, що захищають від сонця. Одяг, котрий вони привезли з Франції, доводилося відкладати для особливих подій, на відміну від чиновників чи промисловців, котрі надавали перевагу костюмам.

Місцеві жителі часто були слугами у колоністів, за що отримували хорошу заробітну плату. Як уже згадувалося, військовий кухар отримував приблизно 7 піастрів на місяць, а кухар у заможних переселенців – від 8 до 20

¹ Dr. Hocquard. Une campagne au Tonkin. Paris: L. Hachette, 1892. P. 72 – 74.

² Ibidem. P. 166.

піастрів (40 – 100 франків), а також додаткові кошти на свіжі продукти (3 – 5 франків). Але зазвичай кухарів обирали із числа китайських мігрантів (хуацяо). Крім кухарів, французи також наймали кучерів (котрі доглядали за кіньми та візками та отримували від 60 до 100 франків на місяць, але також їх безкоштовно годували) та звичайних місцевих хлопчиків, що виконували різні дрібні завдання та отримували від 10 до 60 франків на місяць. Для порівняння, колоністи, що займали вищі адміністративні посади отримували приблизно 18 000 франків на місяць¹.

У вільний час французькі переселенці могли читати книги, відвідувати театри, місцеві фестивалі, кафе, займатися верховою їздою (або кататися на велосипедах, що зустрічалося рідше, але підтверджено документально²), риболовством, полюванням, плавати на човнах тощо. Або просто прогулюватися по торговим вулицям, де можна було придбати смачну випічку або товари місцевого чи китайського виробництва, крім цього, корінні жителі мали талант створювати гарні букети з квітів та фруктів у кошиках, що дуже приваблювали європейців. Інше, що також полюбили переселенці – опіум, котрий можна було придбати в опіумних барлогах, схованих від зайвих очей. Опіум продавався на вагу срібла³.

Серед тварин, на яких полювали, варто виокремити козуль, оленів, кабанів, слонів, диких волів, пантер та тигрів (особливо у Аннамі – аннамський тигр). Цим займалися як для добичі їжі чи шкури/кісток, так і для отримання трофеїв, тобто, для власного задоволення. До речі, досить довгий час у Аннамі було встановлено нагороду за вбивство тигрів, котрі становили серйозну загрозу для місцевих жителів⁴. Французи порівнювали кількість тигрів у

¹ Donnet G. En Indochine. Paris: Societe francaise d'editions d'art, 1902. URL: <http://belleindochine.free.fr/GastonGonnet.htm> (дата звернення: 03.02.2021)

² Gervais-Courtellemont J. Empire colonial de la France. L'Indo-Chine: Cochinchine, Cambodge, Laos, Annam, Tonkin. Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, 1901. P. 58.

³ Dr. Hocquard. Une campagne au Tonkin. Paris: L. Hachette, 1892. P. 106 – 107.

⁴ Gervais-Courtellemont J. Empire colonial de la France. L'Indo-Chine: Cochinchine, Cambodge, Laos, Annam, Tonkin. Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, 1901. P. 68.

Індокитаї з кількістю диких кабанів у Франції, але відмічали, що як для зустрічі з першим треба бути вправним мисливцем, так і для зустрічі з другим¹.

Але стосовно нагороди за полювання на тигрів, вона була дещо двоякою. З одного боку, будь-який місцевий отримував за шкуру тигра 10 піастрів, але також і 10 ударів ротангом. Такий «ритуал» нагадував хоробрим тубільцям, що вони все ще знаходяться під владою мандаринів². Колоністи ж просто отримували винагороду, але згодом з їх появою це правило відмінили (вірогідно, важливу роль у цьому зіграла зброя, за допомогою якої вбивати тигрів. Вона стала ефективнішою, аніж загострений бамбук у руках).

Звісно, представники метрополії не відмовляли собі у таких справах як сходити до перукарні чи на масаж. Ці послуги користувалися попитом, а проводилися, зазвичай, просто неба. Тобто, вони відносилися до числа вуличних професій. Місцеві жителі влаштовували свої робочі місця на великих торгових вулицях, де легко було знайти клієнтів³.

Популярними були прогулянки у ботанічних садах. Наприклад, у Ханой о п'ятій годині вечора сад відвідували усі елегантні дами та їх чоловіки. Але так як шлях проходить під палким сонцем, переселенці одягали спеціальний дорожній панамі, котрі по прибуттю змінювали на гарні капелюхи, що пасують до їх смокінгів чи суконь⁴. Наступним чином подібні прогулянки описуються у джерелах: «Мода тиранічна, ми крокуємо групами по галявинах, у той час, коли жінки, немов мученики, обв'язані корсетами, а чоловіки одягнені у свої скупі куртки...це проходить у той час, коли гра в теніс або гольф (чи будь-яке заняття спортом) були б настільки корисними після ділових зустрічей чи роботи у офісі»⁵. Як уточняється, така поведінка стала звичкою для переселенців.

¹ Dorgelès R. Sur la Route Mandarine. Paris: La Semeuse, 1925. URL: <http://belleindochine.free.fr/faune.htm> (дата звернення: 02.02.2021)

² Sauvaire P. Mon vieil Annam. Paris: La Société d'éditions géographiques, maritimes et coloniales, 1925. URL: <http://belleindochine.free.fr/faune.htm> (дата звернення: 02.02.2021)

³ Dr. Hocquard. Une campagne au Tonkin. Paris: L. Hachette, 1892. P. 47.

⁴ Gervais-Courtellemont J. Empire colonial de la France. L'Indo-Chine: Cochinchine, Cambodge, Laos, Annam, Tonkin. Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, 1901. P. 143.

⁵ Ibidem. P. 144.

Ботанічні сади були добре облаштовані для прогулянок, там були зручні доріжки, водні об'єкти, лабіринти, тенісні алеї, клумби тощо. Тропічна рослинність створювала цікаві краєвиди, котрі доповнювалися різноманітними ароматами рослин. Крім цього, на території саду часто розташовувалися будівлі для персоналу, а також офіси, магазини, теплиці та притулки. Основною проблемою лишалася земля. Так як сади створювалися у межах міст, пошук сприятливої для рослин землі був обмеженим. А тому на їх утримання витрачалося багато коштів. До того ж, на території завжди знаходилися наукові лабораторії, де займалися вирощуванням, розмноженням та акліматизацією рослин. Саме до працівників лабораторій часто зверталися плантатори стосовно порад щодо вирощування культур у тропічних умовах¹.

Серед страв, які можна було придбати у місцевих лавках чи кафе, були наступні: смажена качка шматочками, великі креветки, краби та риба, смажені на кунжутній чи кокосовій олії, свинина, смажена шматочками на шампурах (шашлик), салат з портулаку, горохове пюре, боби у розсолі, бульйон, відварений рис, вафлі тощо. Страва подавалася з дерев'яними паличками, що замінюють європейські ложки та вилки, до чого довго не могли звикнути переселенці. З маленькою порцеляною ложкою подавалася лише чашка бульйону. І оскільки місцеві жителі не використовують ніж під час їжі, страви подавалися вже нарізаними. А наприкінці, після трапези, подався шматочок бамбуку для чищення зубів².

Але французькі переселенці зіткнулися з цілою низкою проблем після переїзду до колонії. По-перше, поява висипання, котре збуджувалося від підвищення температури, а також викликало свербіж. Стан шкіри колоністів погіршувався через цупкий французький одяг, а тому деякі переселенці, відмовляючись від моди, змінювали полотняні сорочки на сітчасті, котрі ізолювали шкіру від сонця, але при цьому, менше натирали висипання³. По-

¹ Gervais-Courtellemont J. Empire colonial de la France. L'Indo-Chine: Cochinchine, Cambodge, Laos, Annam, Tonkin. Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, 1901. P. 144 – 145.

² Dr. Hocquard. Une campagne au Tonkin. Paris: L. Hachette, 1892. P. 102.

³ Ibidem. P. 166.

друге, навіть вночі температура не опускалася до звичного європейцям рівня, а тому засинати було дуже важко, про що французи писали у своїх спогадах. Доводилося знімати простирадла з ліжок і спати на тонких килимках без ковдри. До того ж, зайва тканина дратувала висипання. По-третє, хоча в Індокитаї не було ні скорпіонів, ні блох, ні клопів (що особливо актуально було для солдат), там були таргани, комарі, мурахи, павуки, сороконіжки, жаби та змії, від яких погано захищали навіть москітні сітки, котрі активно виготовлялися та продавалися місцевими жителями та китайцями. Іноді комахи заповзали прямо у ліжко, проти чого французи боролися шляхом встановлення посудин (у випадку з солдатами, консервних банок) з водою під ніжками ліжок, а комарів часто відганяли сигаретним димом. Інший шкідник – ящірки, котрі заповзали у будинки та «обліплювали» стіни, але вони хоча б знищували комарів. Змії ж часто ховалися у порожнинах бамбуку, виповзаючи лише на полювання на жаб, котрих у жарку пору року було надто багато¹.

У цьому зв'язку варто зазначити, що французькі колоністи, котрі переїжджали до колоній з метою збагачення, потрапляли у абсолютно нові для себе умови. І хоча вони намагалися модернізувати захоплені території на європейський зразок, вони нічого не могли подіяти з кліматом, котрий залишався основною проблемою для їх перебування, з чим пов'язані як епідемії, так і довга акліматизація (для французів не були звичними сезони тропічних дощів або постійна висока температура). Але колоністи продовжували переїжджати до колонії у пошуках дешевої робочої сили та ресурсів (у Індокитаї було дуже вигідно відкривати підприємства або плантації, але іноді французи настільки безтурботно до цього відносилися, що неминуче ставали банкрутами). Дехто же був відправлений до колонії на службу. Тому важко сказати, що нові переселенці мали якийсь вииграш перед тими, хто лишився у метрополії та продовжував звичне для себе життя. Крім цього, абсолютно нові умови змінювали дозвілля європейців. Хоч вони і намагалися слідувати власним «французьким традиціям», але доводилося пристосовуватися

¹ Dr. Hocquard. Une campagne au Tonkin. Paris: L. Hachette, 1892. P. 168 – 171.

до колоніального життя – вживати нову їжу, відвідувати місцеві фестивалі спілкуватися та співіснувати з місцевими жителями (зі слугами або продавцями, іншими робітниками), освоювати нові навички, та навіть будувати та облаштовувати будинки так, щоб убезпечити себе від небажаних відвідувачів (особливо тварин чи комах).

Якщо проаналізувати всю викладену інформацію і спробувати виділити окрему характерну соціальну структуру, то виникає досить цікава проблема. Французька спільнота та суспільство Індокитаю (зараз мається на увазі саме корінне населення) мали кардинальні відмінності. Якщо Франція вже вступила в еру капіталізму, то Індокитай знаходився між феодализмом та капіталізмом, а точніше, корінні жителі лишалися у феодализмі, а французи привезли з собою елементи капіталізму. Тобто, вони намагалися змінити Індокитай не тільки нав'язуючи свою, зовсім чужу корінним жителям, нормативно-правову базу, а також систему суспільного розподілу праці. Французькі колоністи навіть перенесли свій класовий поділ до колоніальних володінь (хоча корінні жителі не підпадали під звичні французам категорії). Таким чином, колоністи намагалися перенести комфортну для їх життєдіяльності структуру на нове суспільство.

Але як слушно зауважує сучасний дослідник В. С. Мірзеханов, європейці були лише «штучним товаром» в Азії, а тому відчували себе чужинцями, не здатними на відтворення Європи в колоніях¹. Важливо відокремлювати європейців міських агломерацій від нечисленних колоністів в провінційній глибинці. І якщо там, де європейці були нечисленними, вони завжди займали управлінські посади, то в містах їх сфера діяльності не обмежувалася керівництвом, їм були доступні заняття різних рангів, від продавця до генерал-губернатора.

¹ Мирзеханов В. С. Европейцы в колониях: стиль жизни и особенности менталитета // Вестник РГГУ. 2014. № 18. С. 39

РОЗДІЛ 3. ГОСПОДАРСЬКИЙ УСТРІЙ ФРАНЦУЗЬКИХ КОЛОНІСТІВ

Економічний потенціал колоній, за розрахунками тогочасних економістів, був високим¹. А тому логічним є той факт, що окремі колоністи переселялися з метою збагачення та для подальшого ведення господарства на захоплених територіях. Таких бажаючих було багато, а частина з них зазнали невдачі за подібних спроб на Батьківщині. Проте, відкриття «бізнесу» в колонії не гарантувало стовідсоткове збагачення, оскільки більшість колоністів зіткнулася з непередбаченими проблемами, пов'язаними з місцевими особливостями, зокрема, з кліматом, господарськими традиціями туземців та особливостями місцевого ринку. При цьому, колоністи активно використовували англійський та голландський досвід ведення господарства в Індії та на Яві відповідно².

До речі, будь-який житель метрополії міг безкоштовно отримати гектари землі у колонії для початку своєї справи та був на 5 років звільнений від сплати податків, таким чином стимулювалося переселення.

Задля полегшення становища колоністів-плантаторів на базі створених французами ботанічних садів були відкриті лабораторії з вивчення тропічного землеробства. Саме там можна було відшукати потрібну інформацію стосовно сільськогосподарських культур, догляду за ними, часу посіву та збору тощо. Також вони займалися розмноженням та акліматизацією європейських культур³.

Господарське життя колоністів можна розподілити на декілька напрямків: сільськогосподарське виробництво (фермерські господарства тваринного та рослинного спрямування, земельні концесійні товариства, плантаційні господарства), промислове виробництво (гірничодобувна та обробна галузі) та ремісництво. У залежності від регіону господарство мало свої особливості. Для врегулювання діяльності колоністів було створено Управління сільського господарства Індокитаю та консорціум фінансистів і промисловців. Але

¹ Leroy-Beaulieu P. De la colonisation chez les peuples modernes. Paris: Guillaumin, 1882. P. 417.

² Gervais-Courtellemont J. Empire colonial de la France. L'Indo-Chine: Cochinchine, Cambodge, Laos, Annam, Tonkin. Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, 1901. P. 5.

³ La Dépêche coloniale illustrée. Paris. 1909/06. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb327559237/date&rk=21459;2> (дата звернення 20.03.2021).

головною установою, що контролювала господарство (його фінансування) лишався Банк Індокитаю¹.

У першу чергу, варто згадати про сільськогосподарські культури, котрі до приходу французьких колоністів не вирощували місцеві жителі. Їх можна розподілити на дві групи: продовольчі та технічні. Серед продовольчих культур найбільш популярною була кукурудза. Також французи акліматизували овочі (картопля, квасоля). Серед технічних культур особливим попитом користувалися: цукрова тростина, чайні та кавові дерева, каучук, бавовна (у цьому випадку, місцеві жителі вирощували ці культури до приходу французів, але у значно меншій кількості)².

Основою сільського господарства у Тонкіні був рис, з його вирощування починали фермерські господарства. Так як рис користувався попитом, він забезпечував певний дохід, котрий дозволяв плантатору експериментувати з іншими культурами, особливо не ризикуючи при цьому. Як зазначав мандрівник Ж. Жерве-Куртельмон, за час вирощування рису колоніст міг вивчити ґрунт, режим вітру та особливості кожної пори року, а саме ці знання гарантували успіх під час подальших експериментів з більш вибагливими культурами. На його досвіді не було жодного колоніста, котрий би потерпав від невдач після господарювання за такою схемою. А ось серед тих, хто відразу починав вирощувати більш прибуткові каву та чай випадків невдач було безліч³.

До речі, у 1902 – 1903 рр. задля полегшення процесу торгівлі уряд Індокитаю запропонував провести фінансову реформу та перейти на єдину валюту для торгівлі (тобто, використання саме індокитайського піастру, притримуючись єдиного срібного та золотого стандарту), це було важливо як для імпорту (оскільки через постійне переведення грошей за курсом втрачалася

¹ Duteil J-P. Les Français en Indochine, des années 1830 à la fin de la deuxième guerre mondiale. URL: <https://www.clio.fr/BIBLIOTHEQUE/les-francais-en-indochine-des-annees-1830-a-la-fin-de-la-deuxieme-guerre-mondiale.asp> (дата звернення 23.03.2021).

² La Dépêche coloniale illustrée. Paris. 1910/12. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb327559237/date&rk=21459;2> (дата звернення 20.03.2021).

³ Gervais-Courtellemont J. Empire colonial de la France. L'Indo-Chine: Cochinchine, Cambodge, Laos, Annam, Tonkin. Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, 1901. P. 146 – 147.

частина прибутку), так і для експорту. До того ж, це ліквідувало проблему валютних спекуляцій¹.

Крім рису, без особливих перепон французи займалися вирощуванням лакових дерев та алевритів (продукти лакових дерев застосовувалися для лакування меблів та повсякденних предметів)². Зокрема, французькі переселенці Лекашо та Бенейтон виявили у своїх концесіях покинуті лакові плантації, а джентельмени Дюшемін та Легран розмножували алеврити. При цьому, вони не зустрічалися з небезпекою, оскільки ці дерева звикли до тонкінського клімату та не страждали від паразитарних хвороб³.

Також користувалися попитом, особливо для експорту до метрополії, кава та чай⁴. Так, у 1900 році для вирощування кави було відведено 1 000 га. Серед місцевих жителів популярними були маніок, джут (волокно) та шовковиця. Але навіть враховуючи велику площу, задіяну під джут (понад 6 000 га)⁵, текстильна промисловість не досягла успіху у Тонкіні.

Тваринництво не було поширено серед колоністів, але у невеликих масштабах, для задоволення виробничих потреб, вони розводили коней, волів, буйволів, велику рогату худобу та свиней⁶. Також були молочна та сироварна фабрики.

У Тонкіні знаходилися багаті родовища вугілля (на період 1910 року видобувалося більше 250 000 тон на рік), на яких було зайнято близько 5 000 корінних жителів. Для порівняння, в Аннамі видобувалося 20 000 тон на рік. А раніше, у 1908 році, в Тонкіні видобули 310 000 тон, з яких більше 220 000 експортували (при тому, що на той час працювало лише 8 шахт). На початку

¹ La Quinzaine coloniale : organe de l'Union coloniale française. Paris. 1903/1. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb34425263p/date.r=> (дата звернення 27.03.2021).

² La Dépêche coloniale illustrée. Paris. 1910/12. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb327559237/date&rk=21459;2> (дата звернення 20.03.2021).

³ Gervais-Courtellemont J. Empire colonial de la France. L'Indo-Chine: Cochinchine, Cambodge, Laos, Annam, Tonkin. Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, 1901. P. 152 – 153.

⁴ La Dépêche coloniale illustrée. Paris. 1910/12. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb327559237/date&rk=21459;2> (дата звернення 20.03.2021).

⁵ Gervais-Courtellemont J. Empire colonial de la France. L'Indo-Chine: Cochinchine, Cambodge, Laos, Annam, Tonkin. Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, 1901. P. 146 – 150.

⁶ Ibidem. P. 160.

1909 року в Тонкіні було 30 концесій на видобуток корисних копалин (з них 14 на вугілля і 16 на метали)¹.

Особливе місце займало виготовлення паперу, так як Франція знаходилася у кризовій ситуації стосовно його виробництва. А завдяки експериментам колоністам майже вдалося досягти рівня Японії у цій справі (французькі колоністи навіть відвідували Японію задля дослідження їх технології виробництва). У свою чергу, було досягнуто успіхів у справі виробництва паперу з бамбуку, що мало вплинути на проблему вирубки лісів. Саме такий папір використовувався у друкарні в Ханой, котру створив переселенець пан Шнайдер, але подібна ініціатива не привернула увагу широкого загалу².

Стосовно аналогів, варто згадати процес пошуку волокна, яким можна було б замінити льон. Він тривав близько тридцяти років, поки на конгресі 1900 року (на якому зібралися усі зацікавлені плантатори та виробники) не було вирішено використовувати рамі або ж кропиву (така практика до цього мала популярність у Алжирі, а тубільці зазвичай виготовляли з цього матеріалу мотузки та сітки)³. Також у Ханой розташовувалася бавовняна фабрика.

Крім цього, європейська промисловість була представлена у Тонкіні фабриками по виготовленню кераміки, цегли, черепиці, труб, сірників, шовку, газованої води, парфумів, також був відкритий лікєро-горілочний завод.

На відміну від Тонкіну, де клімат був близький до французького, а природні умови сприяли розвитку господарства, Аннам був більш гірський та лісистий, а тому лише мала частина територій була придатною для обробки. Хоча наявні долини дуже родючі та повсемісно вкриті рисовими полями, жителям Аннаму не вистачало того урожаю, який вони збирали (хоч і робили це не один раз, а двічі на рік), тому їм доводилося купувати продукти. На пагорбах та плоскогір'ях можна було вирощувати корицю, бавовну, арахіс,

¹ La Dépêche coloniale illustrée. Paris. 1910/12. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb327559237/date&rk=21459;2> (дата звернення 20.03.2021).

² Gervais-Courtellemont J. Empire colonial de la France. L'Indo-Chine: Cochinchine, Cambodge, Laos, Annam, Tonkin. Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, 1901. P. 156 – 158.

³ Ibidem. P. 159 – 160.

цукрову тростину, чай, тютюн, каву, шовковицю тощо. З приходом французів частіше почали зустрічатися такі харчові культури як кукурудза, маніок, а також різні овочі та фрукти¹.

Наявність пасовищ сприяла розведенню коней та буйволів. Як зазначалося у спогадах доктора Єрсіна, датованих 1892 роком, саме у Аннамі йому зустрілися найкрасивіші стада буйволів у всьому Індокитаї. Також було досить багато слонів².

Саме у Аннамі, менш придатному для сільського господарства, дуже гостро постала проблема комунікації, тобто створення мережі залізниць для транспортування мінеральних та лісових багатств. Але не дивлячись на це, під час проектування схеми залізниць особливу увагу приділяли Тонкіну та Кохінхіні, оскільки планувалося, у першу чергу, будувати комунікаційні шляхи, що становлять політичний інтерес, а вже потім – економічний.

Повністю завершити будівництво до початку Першої світової війни не вдалося, але на період 1914 року для побудови 1900 км залізниці з державних коштів було виділено 380 мільйонів франків³.

Залізниці мали докорінно змінити ситуацію в Аннамі та значно полегшити колонізацію для плантаторів, промисловців та торговців. На період 1901 року, поки ще не було досягнуто особливих успіхів у прокладенні залізниці в Аннамі знаходилося лише 40 європейських переселенців, зайнятих у господарстві. Отже, швидке збільшення кількості колоністів очікувалося по завершенню робіт⁴.

Серед французьких колоністів Аннаму особливої уваги заслуговують пан Ломбард та пан де Монфор – перший з нуля створив чайну промисловість, а другий виготовляв високоякісний тютюн, котрий активно експортувався у

¹ La Dépêche coloniale illustrée. Paris. 1910/12. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb327559237/date&rk=21459;2> (дата звернення 20.03.2021).

² Gervais-Courtellemont J. Empire colonial de la France. L'Indo-Chine: Cochinchine, Cambodge, Laos, Annam, Tonkin. Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, 1901. P. 111 – 112.

³ Duteil J-P. Les Français en Indochine, des années 1830 à la fin de la deuxième guerre mondiale. URL: https://www.clio.fr/BIBLIOTHEQUE/les_francais_en_indochine_des_annees_1830_a_la_fin_de_la_deuxieme_guerre_mondiale.asp (дата звернення 23.03.2021).

⁴ Gervais-Courtellemont J. Empire colonial de la France. L'Indo-Chine: Cochinchine, Cambodge, Laos, Annam, Tonkin. Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, 1901. P. 115.

Бельгію. Але були і трагічні випадки, зокрема, під час спроб розробки вугільних шахт та золотих копалин загинули двоє французів, що очолювали це виробництво (причиною смерті були хвороби, зокрема, дизентерія)¹.

Будівництво залізниці також сприяло розвитку зав'язків між протекторатами. Наприклад, бавовну, що вирощували в Аннамі, транспортували до тонкінських підприємств. Крім цього, наявність залізниць дала поштовх до зростання продажу чаю, кави, тютюну, процвітання шахтарства, виробництва гуту та каучуку і загалом розвитку сільського господарства, промисловості та торгівлі. Аннам перетворювався на місце безмежних можливостей.

Французькі переселенці, котрі не являлися державними службовцями, були дещо відірвані від основної групи європейців у колонії. Якщо державний службовець мав фінансову стабільність та отримував кожного місяця зарплатню, звичайний поселенець мав сам забезпечувати себе, а отже бажано було не допускати помилок у веденні господарства, що було складно, так як доводилося організовувати експлуатацію лісу, шукати родовища та створювати шахти, розробляти концесії і експериментувати з різними сільськогосподарськими культурами.

Створення мережі залізниць (у комплексі з покращенням стану доріг, водних шляхів та портів) мало позитивний вплив і на Кохінхіну. Зокрема, експорт рису, який становив 180 000 тонн у 1874 році, досяг 798 000 тонн у 1899 році, а загальний обсяг виробництва становило два мільйони у тому же році².

Так як більша частина французів Кохінхіни була зосереджена у Сайгоні, деякі з них обирали садівництво та створювали виноградні плантації. Крім рису, колоністи надавали перевагу «багатим культурам»: какао, кава, волокно, ваніль та перець. Але ці культури були дуже вибагливі і не відразу давали прибуток. Стосовно останнього, французький переселенець, пан Жирар (був

¹ Gervais-Courtellemont J. Empire colonial de la France. L'Indo-Chine: Cochinchine, Cambodge, Laos, Annam, Tonkin. Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, 1901. P. 116.

² Ibidem. P. 44 – 45.

лісником) хотів створити плантацію перцю серед лісу, але весь урожай був знищений невідомим паразитом. Але були і вдалі експерименти, наприклад, начальник залізничної станції Сайгону за допомогою пана Хаффнера, директора Ботанічного саду, створив плантацію ванілі, котра увінчалася успіхом¹. Цей приклад також є свідченням поєднання двох занять – діяльність чиновника та плантатора. Також у Кохінхіні активно вирощувалися каучукові дерева (фікус, гевея) та деякі рослини, потрібні для виготовлення паперу чи парфумів.

Серед інших занять переселенців Кохінхіні можна відмітити експлуатацію лісових ресурсів², відкриття кар'єрів та навіть вивчення перлових устриць (торгівлею дрібними перлами, в основному, займалися китайські мігранти, але були також поодинокі випадки французького втручання). Для китайців торгівля перлами приносила близько 850 000 франків на рік³.

Основною продукцією індокитайських лісів була сама деревина, яку у великій кількості експортували, але також дуже розвинене було виготовлення сірників і промислового лісоматеріалу та пиломатеріалу (включно з будівельним лісом)⁴.

Повсемісно, не лише у Кохінхіні, переселенці займалися рибальством та полюванням, але якщо можна відмітити окремі приклади заняття рибальством як промислом, то полювання слугувало більше як хобі.

Якщо у Кохінхіні було найбільше європейців, то Камбоджа значно відставала за чисельністю колоністів, це пояснювалося ворожим ставленням адміністрації протекторату (ситуація змінилася під впливом генерал-губернатора Поля Думера).

¹ Gervais-Courtellemont J. Empire colonial de la France. L'Indo-Chine: Cochinchine, Cambodge, Laos, Annam, Tonkin. Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, 1901. P. 47.

² La Dépêche coloniale illustrée. Paris. 1910/12. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb327559237/date&rk=21459;2> (дата звернення 20.03.2021).

³ Gervais-Courtellemont J. Empire colonial de la France. L'Indo-Chine: Cochinchine, Cambodge, Laos, Annam, Tonkin. Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, 1901. P. 48.

⁴ La Dépêche coloniale illustrée. Paris. 1910/12. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb327559237/date&rk=21459;2> (дата звернення 20.03.2021).

А отже, французьких колоністів до певного часу було настільки мало, що їх легко можна було перелічити на пальцях рук, а проживали вони біля двох головних міст – Пномпень (столиця) та Кампот (центр вирощування перцю). Наприклад, у Кампоті проживав пан Кіффер (займався вирощуванням тютюну, перцю та кави), також культивуацією перцю займалися джентельмени Бонот та Буйо. У Пномпені проживав пан Ген'є, що займався виготовленням порошку індиго (фарбник). У інших поселеннях можна було зустріти пана Леблана, що вирощував кукурудзу, бавовну та рицину, також пана Хартмана, котрий мав рисові поля і пана Фаро, що займався кукурудзою, рисом, банановими плантаціями, індиго (фарбник) та розведенням худоби. До речі, бананові плантації займали всього 15 га, але цього вистачало, щоб нагодувати стадо із тисячі голів¹. Отже, банани слугували кормом для тварин і вважалися безцінним ресурсом для пастухів в умовах тропіків.

Також Камбоджа не користувалася популярністю серед колоністів через слабо розвинену систему торгівлі. Сума імпорту, як і експорту, значно відставала від інших територій Союзу. В основному, Камбоджа постачала цукрову тростину та спеції, наприклад, корицю, також значну частку торгівлі становили бетель (його полюбляли жувати місцеві, щоб розслабитися) і тютюн².

Ще один вид діяльності – шахти. У Камбоджі видобували залізну руду. Навіть залізниці підлаштовували під це виробництво, що забезпечило значний товарообіг підприємства. Зустрічалися також кар'єри з вапняком.

З часом, європейська промисловість краще розвилася у Камбоджі та була представлена заводами з виготовлення харчового льоду, індиго, бавовни тощо³. Також були: лікєро-горілочний завод, паровий масляний млин, ковальсько-будівельні майстерні, дві друкарні та теплова установка. У перспективі мали

¹ Gervais-Courtellemont J. Empire colonial de la France. L'Indo-Chine: Cochinchine, Cambodge, Laos, Annam, Tonkin. Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, 1901. P. 62 – 63.

² La Dépêche coloniale illustrée. Paris. 1910/12. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb327559237/date&rk=21459;2> (дата звернення 20.03.2021).

³ Ibidem.

відкритися також миловарня та фабрика з виготовлення паперу, так як саме цих речей бракувало у протектораті¹.

Щоб стимулювати процес розвитку господарства, окремі представники метрополії приїжджали у колонію з сільськогосподарською місією, зокрема, саме так відвідав Камбоджу доктор наук Огюст Шевал'є (його місія тривала з 18 жовтня 1913 року по 2 липня 1914 року). Ця поїздка є свідченням того, що хоч певні зрушення у господарстві Камбоджі відбулися, вона значно відставала від інших територій Індокитаю. О. Шевал'є особливо цікавився вирощуванням рису та кави за різних умов, але у Камбоджі його увагу також привернули бавовна і перець².

Для підвищення рівня підготовки європейців та залучення більше французів у господарство, змішана торгово-сільськогосподарська палата Камбоджі запропонувала нову програму шкільної освіти (у європейських школах), за якою багато уваги приділялося проблемам сільського господарства та промисловості³.

Камбоджа дійсно мала сприятливі умови для ведення господарства. Щільність населення була низькою, а вільної землі через нестачу робочих рук було досхочу. До того ж, щороку річка Меконг збагачувала ґрунт під час розливів. Саме тому генерал-губернатор Поль Думер розпочав програму, яка б сприяла переселенням французів з метрополії до колонії, особливо до Камбоджі (для цього також налагоджували засоби комунікації).

Природно-кліматичні умови Лаосу вважалися найбільш сприятливими серед інших територій колонії задля ведення сільськогосподарської діяльності. Зокрема, це виражалося у характері ґрунту та наявності великих водних ресурсів⁴. Хоча, на відміну від аннамців, лаосці збирали не два урожаї рису за рік, а лише один, але це більше було пов'язано зі звичками населення, оскільки

¹ Gervais-Courtellemont J. Empire colonial de la France. L'Indo-Chine: Cochinchine, Cambodge, Laos, Annam, Tonkin. Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, 1901. P. 66.

² La Quinzaine coloniale : organe de l'Union coloniale française. Paris. 1914/7. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb34425263p/date.r> (дата звернення 27.03.2021).

³ Gervais-Courtellemont J. Empire colonial de la France. L'Indo-Chine: Cochinchine, Cambodge, Laos, Annam, Tonkin. Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, 1901. P. 67.

⁴ Picanon E. Le Laos français. Paris: A. Challamel, 1901. P. 266.

лаосці майже не використовували доступні їм ресурси¹. До речі, не дивлячись на сприятливі умови для ведення господарства, клімат Лаосу був таким, що майже не дозволяв європейцям акліматизуватися.

На думку французького історика Е. Гійо, приєднання Лаосу до Індокитайського союзу було необхідним для того, щоб забезпечити процвітання інших територій (Аннам, Тонкіну, Кохінхіни та Камбоджі)². Особливо актуальним це було для Аннаму, де посівних площ було настільки мало, що місцевим жителям доводилось купувати рис ззовні.

Французький мандрівник Ж. Жерве-Куртельмон відмічав, що лаосці були досить лінивими. Більшою мірою, через природньо-кліматичні умови. Їх «зіпсувала» пишна рослинність, котрою можна було легко задовільнити свої потреби, при цьому не напружуючись. Але навіть враховуючи цей факт, вирощеного з одного урожаю рису вистачало лаосцям на власну годівлю та для продажу. Також особливості менталітету вплинули на те, що у Лаосі було досить важко знайти найману робочу силу (існувало лише декілька центрів, де європейці могли підтримувати постійний рух праці серед місцевих жителів)³.

Більшість французів Лаосу були зайняті у торгівлі, лише мала частина переселенців обрала фермерство. Вони займалися перевезенням продуктів гірського промислу, а також торгували опіумом, бензоїном, кардамоном, червоним лаком, шкурами та барвниками. Зазвичай торгівля цими продуктами пов'язувала Лаос з Кохінхіною та Камбоджею⁴. Крім цього, область постачала каучук, бамбук, текстиль, дику рамію, кору для виготовлення паперу, фармацевтичні компоненти (особливо кардамон, котрий активно закуповував Китай⁵), смоли, деревну олію, бавовну, шовк тощо⁶.

¹ Gosselin Ch. *Le Laos et le Protectorat français*. . Paris: Perrin, 1900. P. 271. URL: <https://archive.org/details/lelaosetleprotec00gossuoft/mode/2up?view=theater> (дата звернення 24.03.2021).

² Guillot E. *La France au Laos // Annales de Géographie*. 1892/2. № 5. P. 97. URL: https://www.persee.fr/doc/geo_0003-4010_1892_num_2_5_7389 (дата звернення 22.03.2021).

³ Gervais-Courtellemont J. *Empire colonial de la France. L'Indo-Chine: Cochinchine, Cambodge, Laos, Annam, Tonkin*. Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, 1901. P. 77, 91.

⁴ Ibidem. P. 79.

⁵ *La Dépêche coloniale illustrée*. Paris. 1910/12. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb327559237/date&rk=21459;2> (дата звернення 20.03.2021).

⁶ Gervais-Courtellemont J. *Empire colonial de la France. L'Indo-Chine: Cochinchine, Cambodge, Laos, Annam, Tonkin*. Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, 1901. P. 178.

У 1896 році почав діяти Гірничопромисловий союз Лаосу, який контролював окремі шахти, котрі зосереджувалися біля великих родовищ, у Лаосі це залізна руда, золото, олово та мідь¹. Поклади золота були зосереджені в долині річки Меконг та вважалися новим джерелом багатства (також уздовж узбережжя Китайського моря, тобто в Аннамі). У Лаосі перша промислова компанія по видобутку золота була створена у провінції Аттапу.

Взагалі, французи не дуже охоче вкладали капітал у розвиток шахт, так як це було дуже ризиковано. Не дивлячись на те, що окрім вказаних родовищ у Лаосі також можна було займатися видобутком сурми, селітри, кам'яної солі, вугілля, сірки, свинцю галуно тощо².

Не зважаючи на ризики, видобуток золота розвивався активніше і окремі шахти з найбільшими покладами приносили прибуток близько 150 000 – 200 000 франків³.

Основними галузями промисловості Лаосу були: виготовлення каное, золотарство, ткацтво шовкових та бавовняних тканин. Також на достатньому рівні було розвинене рибальство, але для європейців воно становило менший інтерес, ніж вказані напрямки діяльності⁴.

Не дивлячись на дефіцит робочої сили, європейці досить успішно розвивали свій бізнес. Наприклад, використовуючи природну силу водоспаду Хоне, був влаштований механічний лісопильний завод, котрий постачав деревину до Камбоджі та Кохінхіни і навіть до Європи. Успішно розвивався лікєро-горілочний завод, рисовий спирт користувався великим попитом. Саме у Лаосі можна було віднайти вдосталь компонентів для парфумів, що значно зменшувало затрати при їх виготовленні. Це ж стосується виготовлення мила. Якщо імпортне мило було занадто дорогим для місцевих жителів, то у Лаосі

¹ Gosselin Ch. *Le Laos et le Protectorat français*. . Paris: Perrin, 1900. P. 258 – 261. URL: <https://archive.org/details/lelaosetleprotec00gossuoft/mode/2up?view=theater> (дата звернення 24.03.2021).

² Gervais-Courtellemont J. *Empire colonial de la France. L'Indo-Chine: Cochinchine, Cambodge, Laos, Annam, Tonkin*. Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, 1901. P. 97.

³ *La Dépêche coloniale illustrée*. Paris. 1910/12. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb327559237/date&rk=21459;2> (дата звернення 20.03.2021).

⁴ Gervais-Courtellemont J. *Empire colonial de la France. L'Indo-Chine: Cochinchine, Cambodge, Laos, Annam, Tonkin*. Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, 1901. P. 92.

воно виготовлялося та продавалося за меншою ціною. Основними інгредієнтами для виготовлення парфумів були: вербена, анісова олія, троянда, сандал, камфора тощо¹.

Ще один вид діяльності – бджільництво (віск дуже цінувався, хоч і мав невелику ціну). Також французи розводили шовкопрядів, вирощували перець та тютюн². Тютюн був менш популярним, ніж опіум, але зі зростанням податку на останній, почав користуватися все більшим попитом³.

У Лаосі були зосереджені значні мінеральні та лісові ресурси, також ґрунт дозволяв збирати хороші урожаї, але ні французька промисловість, ні сільське господарство у вигляді ферм не могли там закріпитися через проблеми з акліматизацією. Отже, Лаос не підходив на місце французького поселення, а був лише територією експлуатації. Французькі переселенці не могли працювати на своїх підприємствах, навіть керівні посади їм давалися важко, але будь-яке господарство на території колонії полягало у тому, щоб наймана сила працювала під французьким керівництвом. До того ж, як вже вказувалося, лаосці також не охоче хотіли працювати. Але єдиним варіантом хорошого розвитку було залучення саме місцевого населення. Тому французи частково вкладали свій капітал у «місцеві підприємства» (вони майже повністю діяли під проводом місцевих жителів) та займалися експортною торгівлею.

Лаос, як і відмічав французький мандрівник Ж. Жерве-Куртельмон, мав стати зерноховищем для сусідніх територій, а також центром виробництва бавовни, лаку, бензоїну, кардамону, шовку, великої рогатої худоби, коней та експортером деревини та корисних копалин. Лаос був основним експортером серед територій Індокитайського Союзу, продукція звідти надходила до

¹ La Dépêche coloniale illustrée. Paris. 1910/12. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb327559237/date&rk=21459;2> (дата звернення 20.03.2021).

² Gervais-Courtellemont J. Empire colonial de la France. L'Indo-Chine: Cochinchine, Cambodge, Laos, Annam, Tonkin. Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, 1901. P. 95 – 96.

³ La Dépêche coloniale illustrée. Paris. 1910/12. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb327559237/date&rk=21459;2> (дата звернення 20.03.2021).

сусідніх держав, таких як Китай, Сіам та Бірма, а також відправлялася у Францію¹.

Також на всіх територіях Індокитаю у невеликій кількості французи вирощували тропічні фрукти (більша частина переселенців мали сади), серед яких особливо популярними були банани, манго, папая, ананаси, лимони, грейпфрути, апельсини та плоди дерева карамболь².

Для повноцінного функціонування промисловості та сільськогосподарського сектору на території Союзу діяли електростанції, а також було проведено багато робіт для покращення водопостачання, зрошення, контролю над розливом річок тощо. У період з 1897 по 1902 рік генерал-губернатором Індокитаю був Поль Думер. Для покращення життя у колонії особливу увагу він приділяв наступним напрямкам діяльності: по-перше, будівництво доріг та мостів; по-друге, створення мережі залізниць, котра об'єднувала б усі частини Індокитаю; по-третє, ремонт водних шляхів, каналів, покращення системи зрошення та осушення; по-четверте, відкриття головних морських портів у Кохінхіні та Аннамі, а також периферійних і будівництво численних маяків³.

Отже, якщо враховувати весь Індокитайський Союз, то більшість переселенців були зайняті саме у сільськогосподарському секторі, про що свідчать і торгові показники. Наприклад, у 1913 році 66% експорту приходилося на рис, а на вугілля лише 2%, кольорові метали – 1%, хоча колонія була забезпечена цими ресурсами⁴. Приблизно 16 – 25 % від усього експорту рису вивозилося до Франції⁵. Рис був головною культурою Індокитаю (вирощувався клейкий, твердий, плаваючий, гірський, ранній, пізній, низинний

¹ Gervais-Courtellemont J. Empire colonial de la France. L'Indo-Chine: Cochinchine, Cambodge, Laos, Annam, Tonkin. Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, 1901. P. 103 – 104.

² La Dépêche coloniale illustrée. Paris. 1910/12. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb327559237/date&rk=21459;2> (дата звернення 20.03.2021).

³ Gosselin Ch. L'empire d'Annam. Paris: Perrin, 1904. P. 404.

⁴ Duteil J-P. Les Français en Indochine, des années 1830 à la fin de la deuxième guerre mondiale. URL: https://www.clio.fr/BIBLIOTHEQUE/les-francais-en-indochine-des-annees-1830_a_la_fin_de_la_deuxieme_guerre_mondiale.asp (дата звернення 23.03.2021).

⁵ Дементьев Ю.П. Политика Франции в Индокитае и образование Индокитайского союза (1858-1907). Москва: Наука, 1975. С. 159.

та інші сорти рису). У залежності від регіону, варіювалася кількість урожаїв. Наприклад, у Кохінхіні та Лаосі збирали один урожай на рік, а у Тонкіні та Аннамі – два. Як уже згадувалося, збірка одного урожаю у Лаосі пояснювалася менталітетом місцевих жителів, а от у Кохінхіні збирали лише один урожай через те, що там було найбільше посівних площ рису¹.

Великі прибутки приносила торгівля опіумом, до того ж вона повністю контролювалася французькою адміністрацією та збагачувала скарбницю колонії через податки. Важливо зазначити, що експорт Індокитаю перевищував імпорту, що також є вагомим показником².

Загалом, основними технічними культурами, які вирощувалися в Індокитаї були текстильні (бавовна, рамі, джут, шовковиця) та олійні (кокос, кунжут, арахіс, рицина). Рамі зазвичай використовували для виготовлення рибальських сіток, а джут – для мішків, бавовну також використовували для набивання відомих «камбоджійських матраців». Крім вказаних рослин, також для виготовлення мотузок використовували волокна кокосового горіха. Стосовно основних олійних культур, кокосову виготовляли в Кохінхіні та Аннамі, рицинову в Тонкіні, кунжутну в Аннамі та Камбоджі, арахісову в Аннамі та Кохінхіні. До речі, на період 1910 року Франція вважалася світовим лідером у споживанні олійних продуктів (на понад 200 млн. франків на рік)³.

Стосовно тваринництва, воно було не таким популярним. В основному в Індокитаї вирощували буйволів, волів, коней, свиней та велику рогату худобу. Буйволів та волів використовували як тяглову скотину, але якщо перших використовували для роботи на полях, то другий – для перевезення продуктів. Велику рогату худобу, в основному, вирощували у Тонкіні та Аннамі, також важливі центри розведення знаходилися у Лаосі. Індокитай експортував яловичину до Гонконгу та Філіппін. До речі, французи намагалися

¹ La Dépêche coloniale illustrée. Paris. 1910/12. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb327559237/date&rk=21459;2> (дата звернення 20.03.2021).

² La Quinzaine coloniale : organe de l'Union coloniale française. Paris. 1903/1. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb34425263p/date.r=> (дата звернення 27.03.2021).

³ La Dépêche coloniale illustrée. Paris. 1910/12. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb327559237/date&rk=21459;2> (дата звернення 20.03.2021).

акліматизувати вівці, але всі спроби були невдалими (тому довелося імпортувати особливу породу з Малайського півострову, котра придатна до життя у колонії)¹.

Найменш популярними серед колоністів були різні промисли. Тобто, вони займалися риболовлю чи полюванням просто для відпочинку. Та все ж зустрічалися поодинокі випадки, коли французи серйозно займалися полюванням на тигрів (шкура) чи слонів (слонова кістка) або носорогів тощо. Рибу експортували до Китаю та Сінгапуру, але також займалися видобутком риб'ячого жиру та акул'ячих плавників і виготовленням рибних паст, консерви².

По всьому Індокитаю знаходилися гончарні майстерні (виготовлялася фаянсова та порцелянова кераміка), майстерні по виготовленню килимів, винокурні, маленькі миловарні (також були і масштабні заводи) тощо.

Промислове виробництво мало чітко виражену регіональну специфіку. Саме європейськими відкриттями, породженими потребами переселенців, були: фабрики для будівництва суден та залізниць, залізо- та деревообробні заводи, будівельні компанії, водопідйомні установки, електроосвітлювальні станції та друкарні, пивоварні тощо³.

Французький капітал, не дивлячись на ризики, стрімко проникав у колонію, це було пов'язано з тим, що починаючи з 80-х років XIX ст. прибуток від інвестицій, направлених у Європу постійно зменшувався. Тому французи почали інвестувати в країни Далекого Сходу. До того ж, інвестиції в Індокитай відкривали для французів шлях до південних китайських провінцій⁴.

Щоб охарактеризувати розвиток господарства у часі, найбільш влучним вибором буде наведення статистики. Загальна торгівля у 1892 році сягала близько 195 850 322 фраків, а у 1909 році – 656 777 030 франків. Величезний приріст є свідченням позитивних тенденцій. Отже, за 17 років торгівля

¹ La Dépêche coloniale illustrée. Paris. 1910/12. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb327559237/date&rk=21459;2> (дата звернення 20.03.2021).

² Ibidem.

³ Ibidem.

⁴ Дементьев Ю.П. Политика Франции в Индокитае и образование Индокитайского союза (1858-1907). Москва: Наука, 1975. С.154.

Індокитаю збільшилася на 461 мільйон франків, що говорить про стрімкий розвиток господарства. Майже половину прибутку принесла Кохінхіна, далі йде Тонкін і на третьому місці Аннам. Але все не так однозначно, наприклад, Камбоджа та Лаос спочатку транспортують свій товар до Кохінхіни, а звідти і відбувається продаж, тому показники центру значно вищі¹.

Імпорт розподілявся наступним чином: майже 50 % – Франція (та її інші колонії), 25 % – країни Близького Сходу, 23 % – європейські країни, крім Франції, залишок – інші країни. Розподіл експорту: Франція та колонії – 27 %, Гонконг – 23 %, інші порти та країни Близького Сходу – 40 %, європейські країни, крім Франції – 6,45 %, залишок – інші держави².

Але якщо зовнішня торгівля повністю контролювалася французами, то у внутрішній торгівлі, особливо на початковому етапі, вони значно програвали. При спробі «захопити» внутрішній ринок французькі торговці зіштовхнулися з місцевими та китайськими торговцями, котрі продавали тубільцям ті товари, які були дійсно їм необхідні, ще й за низькою ціною. Конкуренція була досить сильною, але побороти цю проблему допомогло введення єдиного тарифу у 1892 році, будь-які французькі товари були звільнені від податків, що дозволило зменшити на них ціну та простіше поширювати їх на внутрішньому ринку (але торгівля лишалася нееквівалентною, просто місцеві жителі, котрі тепер масово були задіяні у французькому господарстві змогли собі дозволити купувати товари у французів)³.

Загрозою для ведення господарства був супротив місцевого населення, але навіть він приносив менші збитки, ніж природні явища, наприклад, посухи, зливи, тропічні бурі чи нашествия комах. Але, незважаючи на усі труднощі, французьке господарство в Індокитаї розвивалося та приносило прибуток.

¹ La Dépêche coloniale illustrée. Paris. 1910/12. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb327559237/date&rk=21459;2> (дата звернення 20.03.2021).

² Ibidem.

³ Демет'єв Ю.П. Политика Франции в Индокитае и образование Индокитайского союза (1858-1907). Москва: Наука, 1975. С. 160 – 162.

ВИСНОВКИ

Французькі колоністи у Південно-Східній Азії, на відміну від німецьких в Африці, не створювали окремі поселення, а тому в Індокитаї «переселенців» логічніше характеризувати як французьке співтовариство. Вони переселялися в уже створені міста, але модернізували їх для підвищення власного комфорту і надавали колонії більш французький вигляд. У зв'язку з цим, цілком обґрунтованим є твердження Ролана Доржелеса: «За п'ятнадцять років колонія змінилася більше, ніж Європа за сторіччя». Йдеться саме про перші п'ятнадцять років французького панування, адже переїжджаючи з Франції до колонії французи не були готові до погіршення рівня життя і відмови від звичних занять. А значить, необхідно було швидко змінити зовнішній вигляд, а після і внутрішні структури колонії.

Серед причин переїздів до колонії слід виділити основні. По-перше, для управління колонією знадобився штат чиновників та перекладачів з метрополії, а для контролю над територіями – солдати. По-друге, багато колоністів переїжджали у пошуках кращої долі, високого заробітку і через відносно дешеве життя. Переїзд відкривав перед ними новий ринок збуту, безмежні ресурси і наявність дешевої робочої сили. Крім цього, французька адміністрація також усвідомлювала потребу в європеїзованому населенні для впливу на тубільців, що стало ключовим моментом для заохочення французів до переїзду (наприклад, кожному колоністу надавали необмежену кількість земельних ділянок тощо). І ще один пункт – потреба у фахівцях, наприклад, для розвитку освіти, медицини і не тільки. Також слід не забувати про місіонерів.

Одночасно з процесом формування французьких спільнот відбувалася їх адаптація до чужоземної культури. Але це виражалось не в сприйнятті нової цивілізації, а навпаки. Французи не були налаштовані на культурний обмін, їх адаптація полягала у тому, що вони намагалися перетворити колонію на «другу Францію» і робили це не на благо тубільців, а переслідуючи свої потреби. Такий процес можна назвати асиміляцією, хоч багато вчених і говорять про модернізацію колоній у більш позитивному ключі. Французькі спільноти

формувалися і розвивалися за допомогою все більшого перетворення колонії в «європейську країну», саме це зближувало всіх колоністів. А тому ступінь впливу на чужоземну культуру була дуже висока.

Стосовно адаптації через акліматизацію, цей процес був довгим, так як клімат Франції та Індокитаю кардинально різнився. Це мало свій вплив і на господарство в регіоні. Звісно, деякі культури французам вдалося перевезти з собою та вирощувати у нових кліматичних умовах, але більшою мірою, їм довелося знайомитися з новими культурами.

Переїжджаючи до колонії, переселенці зіткнулися з низкою проблем, вони також впливали на адаптацію до нових умов. Зокрема, нові кліматичні умови викликали у французів сильні висипання. У цьому випадку, адаптація полягала у тому, що французам довелося змінити звичний одяг з цупкої тканини на більш легкий, підходящий до нового клімату. Температура, котра навіть вночі значно не опускалася, впливала на сон та ритм життя. Особливу загрозу становили тварини та комахи.

І хоча у таких окремих моментах колоністам доводилося підлаштовуватися до умов колонії, більшою мірою, все ж відбувався зворотній процес, коли французи приносили у колоніальне суспільство свої норми та звички.

Важливим моментом, який свідчить про сильний вплив колоністів на тубільців, було впровадження своєї нормативно-правової бази та системи адміністративного управління. На організацію управління впливали соціальні, економічні та політичні особливості не тільки Франції, але і підлеглих територій. Французи, які не були знайомі з місцевими традиціями і не знали «важелі впливу» на суспільство, перший час вважали за свою опору місцеву владу, але пізніше повноваження останніх зовсім скоротилися і їх титули залишалися лише номінальними. Для цього французькій адміністрації довелося перевезти до Індокитаю досить великий штат чиновників.

Для встановлення французької адміністрації був розроблений досить складний механізм управління, який багато у чому нагадував французький.

Нова система насаджувалася зверху, але для тубільців просто сталася «зміна одного феодала на іншого». Місцеві жителі спершу не бачили особливої різниці, але це було до початку активної модернізації органів управління. Наприклад, як негативний наслідок впровадження системи адміністративного управління, можна виділити процес ідентифікації жителів колонії, який пізніше був оголошений злочином проти людини. Але в цілому, зміни у цій сфері дали позитивні результати.

Взагалі, політика Франції в Індокитаї кінця XIX – початку XX ст. була спрямована на ліквідацію старих порядків і модернізацію індокитайського суспільства.

З огляду на категорії переселенців у колоніях і низьку вартість життя, економічне становище колоністів, у більшості випадків, було вище, ніж за період життя у метрополії. Відносно соціального статусу, усі переселенці займали керуючі посади та мали деякі привілеї (пов'язані з торгівлею, переміщенням і не тільки). Як можна бачити по статистиці, європейці складали малу частину населення колонії, але зосередили у своїх руках багато управлінських посад і займали важливі позиції у різних галузях виробництва. Звісно, були також винятки, до них відносилися, наприклад, місіонери, але і їх рівень життя не був низьким. Це також стосувалося нечисленних ремісників чи торговців.

У господарстві колоністи надавали перевагу сільському господарству над промисловістю, а рослинництву над тваринництвом, що було продиктовано ринком. Тобто, саме технічні культури приносили французькій адміністрації найбільші прибутки та мали більшу вагу у частці експорту, навіть якщо порівнювати з гірничо-добувною промисловістю. Також високі прибутки приносила торгівля опіумом, але вона повністю знаходилася під контролем французької адміністрації. Але це не є свідченням низького рівня розвитку промисловості, просто обіг виробництва був не настільки великий. Найменша кількість переселенців була зайнята у різних промислах, зазвичай, вони були для французів як хобі, а не основне заняття. До того ж торгівля продуктами

рибальства чи полювання майже повністю знаходилася у руках китайських мігрантів.

Французьке господарство мало свої відмінності у залежності від регіону, тобто, різниця полягала у кількості зібраних урожаїв та простежувалася через вирощування специфічних культур. Хоча звісно, на першому місці у всіх частинах Індокитаю було вирощування рису. Стосовно промисловості, вона також мала свої відмінності, вони залежали від наявності покладів тих чи інших корисних копалин та ресурсів (наприклад, водних чи деревних тощо).

І все ж слід розібрати таке питання як локалізація французьких спільнот. Є кілька основних факторів, що впливали на це. По-перше, французи селилися у містах і тільки в рідкісних випадках обирали собі інше місце проживання, наприклад, для створення власних ферм або інших виробництв (але навіть у таких випадках, найчастіше, вони мали житло у місті). В основному, вони обирали такі важливі міста як Сайгон, Ханой, Хайфон, Пномпень, Хюе, Луанг-Прабанг, це було пов'язано з їх потребами і посиленою модернізацією саме найбільших населених пунктів. По-друге, французи не селилися в зонах недосяжності, на кшталт гір, лісів або ж прихованих сіл, що пов'язано саме з географічним чинником.

Таким чином, центром локалізації французьких спільнот були саме великі міста, які було зручно модернізувати і між якими було розроблено розгалужену систему сполучення (особливо після побудови мережі залізниць). Завдяки побудові доріг та залізниці набагато легше стало налагоджувати господарство та торгівлю, а також контролювати рух людей між різними регіонами Індокитаю та всередині них.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Annam et Tonkin – Collection Dieulefils. URL: <http://belleindochine.free.fr/TonkinDieulefils.htm>
2. Annuaire général de l'Indochine française. Hanoi. 1900 – 1925. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb32697929f/date.item>
3. Annuaire statistique de l'indochine: en 22 volumes / Gouvernement général de l'indochine. V. 1: Recueil de statistiques relatives aux années 1913 a 1922. Hanoi: Imprimerie d'extreme-orient, 1927. 306 p.
4. Billot A. L'affaire du Tonkin: histoire diplomatique de l'établissement de notre protectorat sur l'Annam et de notre conflit avec la Chine: 1882 – 1885. Paris: J. Hetzel. 1888. 430 p.
5. Brenier H. Essai d'atlas statistique de l'Indochine française. Gouvernement général de l'Indochine. Hanoi: Haiphong, 1914. URL: <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/bibliography/74IH45HT>
6. Bulletin officiel de l'expédition de Cochinchine. Saigon: Impr. Impériale, 1863. URL: https://basedoc.diplomatie.gouv.fr/exlphp/recherche/mae_internet___traites
7. Claude Farrère. Les Civilisés. URL: <http://belleindochine.free.fr/LesCivilises.htm>
8. Convention relative au régime des mines de l'Annam et du Tonkin. 1885. URL: https://basedoc.diplomatie.gouv.fr/exlphp/recherche/mae_internet___traites
9. Convention relative aux conditions du protectorat français. 1884. URL: https://basedoc.diplomatie.gouv.fr/exlphp/recherche/mae_internet___traites
10. Décret du 17 octobre 1887 // Journal officiel de la République française. Lois et décrets. Paris: Imprimerie nationale, 1887. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k20140019?rk=42918;4>
11. Donnet G. En Indochine. Paris: Societe francaise d'editions d'art, 1902. URL: <http://belleindochine.free.fr/GastonGonnet.htm>
12. Dorgelès R. Sur la Route Mandarine. Paris: La Semeuse, 1925. URL: <http://belleindochine.free.fr/faune.htm>
13. Dr. Hocquard. Une campagne au Tonkin. Paris: L. Hachette, 1892. 559 p.

14. Fonné E. Indo-Chine. Paris: Touring-Club de France, 1910. URL: <https://www.wdl.org/en/item/310/>
15. Galember J. Les administrations et les services publics indochinois. Hanoi: Le-Van-Tan, 1931. 888 p.
16. Gervais-Courtellemont J. Empire colonial de la France. L'Indo-Chine: Cochinchine, Cambodge, Laos, Annam, Tonkin. Paris: Librairie de Firmin Didot Frères, 1901. 226 p.
17. Gosselin Ch. Le Laos et le Protectorat français. . Paris: Perrin, 1900. URL: <https://archive.org/details/lelaosetleprotec00gossuoft/mode/2up?view=theater>
18. Gosselin Ch. L'empire d'Annam. Paris: Perrin, 1904. 560 p.
19. Gouvernement général de l'Indochine. Fonctionnement du service de l'assistance médicale en Indochine. Paris: E. Larose. 1911. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1268708h?rk=21459;2>
20. Joyeux A. La Vie Large des Colonies. URL: <http://belleindochine.free.fr/LaVieColoniale.htm>
21. La Dépêche coloniale illustrée. Paris. 1901 – 1923. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb327559237/date&rk=21459;2>
22. La Quinzaine coloniale : organe de l'Union coloniale française. Paris. 1901 – 1914. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/cb34425263p/date.r=>
23. Michel G. Recueil analytique des circulaires, instructions et avis concernant l'administration de la justice en Indochine, émanant du Ministre de la Justice, du Ministre des Colonies, du Gouvernement général et du parquet général de l'Indochine. Tome I. Hanoi-Haïphong: L'Imprimerie d'Extrême-Orient. 1908. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k9609800t?rk=21459;2>
24. Michel G. Recueil analytique des circulaires, instructions et avis concernant l'administration de la justice en Indochine, émanant du Ministre de la Justice, du Ministre des Colonies, du Gouvernement général et du parquet général de l'Indochine. Tome II. Hanoi-Haïphong: L'Imprimerie d'Extrême-Orient. 1908-1916. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k9609800t?rk=21459;2>
25. Picanon E. Le Laos français. Paris: A. Challamel, 1901. 364 p.

26. Reinach L. Le Laos vers 1900. URL: <http://belleindochine.free.fr/Laos1900.htm>
27. Reinach L. Recueil des traités conclus par la France en Extrême-Orient (1684 – 1902). Paris: E. Leroux, 1902. 447 p.
28. Saigon et la Cochinchine. Album photo de Dieulefils – vers 1900. URL: <http://belleindochine.free.fr/SaigonDieulefils.htm>
29. Spire C. Conseils d'hygiène aux coloniaux en partance pour l'Indochine. Paris: la Dépêche Coloniale, 1923. 20 p.
30. Villemereuil A.B., Doudart de Lagrée E. Explorations et missions de Doudart de Lagrée. Paris: J. Tremblay, 1883. 684 p.
31. Алаев Л.Б. Колониализм как всемирно-историческое явления и как объект исследования // Британская империя в XX веке: Сб. статей / Ред. А.М. Пегушев и др. М.: ИВИ РАН, 2010. С. 9 – 23.
32. Антюхина-Московченко В.И. Третья республика во Франции. 1870-1918. Москва: Мысль, 1986. 486 с.
33. Дементьев Ю.П. Политика Франции в Индокитае и образование Индокитайского союза (1858-1907). Москва: Наука, 1975. 223 с.
34. Дементьев. Ю.П. Политика Франции в Камбодже и Лаосе. 1852-1907. Москва: Изд. фирма «Вост. лит.» РАН, 1970. 69 с.
35. История Востока: в 6 т. / Гл. редкол.: Р. Б. Рыбаков (пред.) и др.; Ин-т востоковедения РАН. Т.4: Восток в новое время (конец XVIII – начало XX в.): Кн. 1 / Отв. ред. Л. Б. Алаев и др. Москва: Изд. фирма «Вост. лит.» РАН, 2004. 608 с.; Кн. 2 / Отв. ред. Л. Б. Алаев и др. 2005. 574 с.
36. История дипломатии: в 3 т. /Гл. редкол. А.А.Громыко (пред.) и др.; Т. 2: Дипломатия в новое время (1871 – 1914)/ Отв. Ред. В.М. Хвостов, Москва: Гос. изд. полит.лит., 1963. 823 с.
37. История Европы: в 8 т. /Гл. редкол. А.О. Чубарьян (пред) и др.; Ин-т всеобщей истории РАН. Т.5. От Французской революции конца XVIII века до Первой мировой войны/ Отв. ред. С.П. Пожарская, Москва: Наука, 2000. 676 с.

38. Манфред А.З. История Франции: в 3-х т/ Гл. редкол. А.З. Манфред, В.М. Далин и др.; Ин-т всеобщей истории АН СССР. Т.2. История Франции/ Отв. ред. А.З. Манфред, Москва: Наука, 1973. 663 с.
39. Международные отношения на Дальнем Востоке (1870 – 1945)/ Отв. ред. Е.М. Жуков; Ин-т востоковедения АН СССР. Москва: Гос. изд. полит. лит., 1973. 324 с.
40. Миго А. Кхмеры (история Камбоджи с древнейших времен). Москва: Наука, ГРВЛ, 1973. 350 с.
41. Мирзеханов В. С. Европейцы в колониях: стиль жизни и особенности менталитета // Вестник РГГУ. 2014. № 18. С. 38 – 53.
42. Нгуен Конг Бинь. История Вьетнама. Москва: Наука, 1991. 363 с.
43. Торвальд Ю. Век криминалистики. Москва: Прогресс, 1991. URL: <https://docplayer.ru/55163355-Torvald-yu-vek-kriminalistiki.html>
44. Холл Д. Дж. Е. История Юго-Восточной Азии. Москва : Изд-во иностранной литературы, 1958. 597 с.
45. Черкасов. П.П. Судьба империи: Очерк колониальной экспансии Франции в XVI -XX вв. Москва: Наука, 1983. 184 с.
46. About I. Les fondations d'un système national d'identification policière en France (1893-1914) // Genèses. 2004/1. № 54. P. 28 – 52. URL: <https://www.cairn.info/revue-geneses-2004-1-page-28.htm>
47. About I. Surveillance des identités et régime colonial en Indochine, 1890-1912. Paris: La Découverte, 2010. URL: <https://journals.openedition.org/criminocorpus/417>
48. Barbieri M. De l'utilité des statistiques démographiques de l'Indochine française (1862-1954) // Annales de démographie historique. 2007/1. № 113. P. 85-126. URL: <https://www.cairn.info/revue-annales-de-demographie-historique-2007-1-page-85.htm>
49. Bert J-F. De l'utilité des recherches de sociologie descriptive dans l'Indochine française: un manuscrit inédit de Marcel Mauss (1902) // Genèses. 2011. № 84. P. 143 – 159. URL: <https://www.cairn.info/revue-geneses-2011-3-page-143.htm>

50. Bezancon P. Une colonisation éducatrice? L'expérience indochinoise (1860-1945). Paris: L'Harmattan, 2002. 478 p.
51. Brocheux P. Colonial Society (Indochina). URL: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/colonial_society_indochina/
52. Brocheux P., Hémery B. Indochine: la colonisation ambiguë 1858-1954. Paris: La Découverte, 2004. 451 p.
53. Brocheux P. Une histoire économique du Viet Nam. 1850-2007. La palanche et le camion, Paris: Les Indes savantes, 2009. 257 p.
54. Brunschwig H. Mythes et réalités de l'impérialisme colonial français, 1871-1914. Paris: Armand Colin, 1960. 206 p.
55. Chailley-Bert J. La colonisation de l'Indo-Chine: L'Expérience anglaise. Paris: Armand Colin et cie, 1892. URL: <https://www.wdl.org/en/item/2392/>
56. Claré T. La contrebande de l'opium en Indochine. L'essor des «syndicats de l'opium» au Tonkin (fin XIXe siècle-1940) // Bulletin de l'Institut Pierre Renouvin. 2019. № 49. P. 85 – 95. URL: <https://www.cairn.info/revue-bulletin-de-l-institut-pierre-renouvin-2019-1-page-85.htm>
57. Cooper N. J. French Colonial Discourses: the Case of French Indochina 1900-1939: Qualification of Ph. D. Warwick, 1997. 256 p.
58. Dalloz J. La Guerre d'Indochine 1945-1954. Paris: Seuil, 1987. 320 p.
59. Dubois M., Terrier A. Les colonies françaises. Un siècle d'expansion coloniale. Paris: A. Challamel, 1900. 1072p.
60. Duteil J-P. Les Français en Indochine, des années 1830 à la fin de la deuxième guerre mondiale. URL: https://www.clio.fr/BIBLIOTHEQUE/les_francais_en_indochine_des_annees_1830_a_la_fin_de_la_deuxieme_guerre_mondiale.asp
61. Fievez F. D. L'Indochine Coloniale. URL: <http://belleindochine.free.fr/>
62. Forest A. Le Cambodge et la colonisation française. Histoire d'une colonisation sans heurts (1897-1920). Paris: L'Harmattan, 1980. 542 p.

63. Gojosso É. Les réformes de l'administration territoriale en Indochine (1861-1945). *Parlement[s], Revue d'histoire politique*, 2013/2. № 20. P. 49-66. URL: <https://www.cairn.info/revue-parlements1-2013-2-page-49.htm>
64. Goscha E. C. *Going Indochinese : contesting concepts of space and place in French Indochina*. Copenhagen: NIAS, 2012. 177 p.
65. Guillot E. La France au Laos // *Annales de Géographie*. 1892/2. № 5. P. 97-110. URL: https://www.persee.fr/doc/geo_0003-4010_1892_num_2_5_7389
66. Histoire militaire de l'Indochine française des débuts à nos jours (juillet 1930): en 2 volumes / resp. de la rédaction: Pierre Pasquier et autre; T. 1: Histoire militaire de l'Indochine française de 1874 à 1891. Hanoï-Haïphong: impr. d'Extrême-Orient, 1930.
67. Histoire militaire de l'Indochine française des débuts à nos jours (juillet 1930): en 2 volumes / resp. de la rédaction: Pierre Pasquier et autre; T. 2: Histoire militaire de l'Indochine française de 1891 à 1930. Hanoï-Haïphong: impr. d'Extrême-Orient, 1930. 306 p.
68. Hobson J. A. *Imperialism: A Study*. New York: James Pott & Co., 1902. URL: https://oll.libertyfund.org/titles/127#Hobson_0052_722
69. Leroy-Beaulieu P. *De la colonisation chez les peuples modernes*. Paris: Guillaumin, 1882. 659 p.
70. Locard E. *Traité de criminalistique: en 4 volumes*. V. 4: Les preuves de l'identité, Lyon: Joannès Desvigne, 1932. 776 p.
71. Stuart-Fox M. *A history of Laos*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. 253 p.
72. Robequain Ch. *L'Évolution économique de l'Indochine française*. Paris: Hartmann, 1939. 397 p.

Резюме

Скрипник М. І. Повсякденне життя французьких колоністів в Індокитаї наприкінці XIX – на початку XX ст.

Дипломна робота присвячена дослідженню повсякденного життя французьких переселенців і має на меті створити комплексну характеристику французьких колоніальних співтовариств. Дана наукова праця підтверджує тезу про неоднозначність феномену колоніалізму та виконана з дотриманням діалектичного підходу.

У дипломній роботі обґрунтовується поняття «колоніальні співтовариства», розглядається процес їх формування та адміністративного облаштування, розглядаються основні причини переїзду французів до колоніальних володінь та їхня адаптація до нових кліматичних та цивілізаційних умов. Встановлюються чинники, що вплинули на локалізацію французьких спільнот, а також виокремлюються особливості їх господарського устрою.

У розділі про адміністративне облаштування колоністів велика увага приділяється механізму впровадження нової нормативно-правової бази Індокитаю, розглядаються наслідки цього процесу. Аналізуються кількісні характеристики співтовариств, з огляду на соціально-економічне становище французів до та після переїзду в Індокитай.

Ключові слова: Індокитайський Союз, Французький Індокитай, французькі колоністи, колоніалізм, повсякденне життя, колоніальні співтовариства, колоніальна адміністрація.

Le résumé

Skrypnyk M. La vie quotidienne des colons français en Indochine à la fin du XIX - au début du XX siècle.

Le travail du diplôme est consacré à l'étude de la vie quotidienne des colons français et nous visons à créer une caractéristique globale des communautés coloniales françaises. Ce travail scientifique confirme la thèse de l'ambiguïté du phénomène du colonialisme et il a exécuté conformément à l'approche dialectique.

Dans le travail du diplôme, le terme "des communautés coloniales" a expliqué, il s'agit du processus de formation et d'organisation administratif des communautés coloniales, des principales raisons de déménager les Français à la colonie et à leur adaptation à un nouveau climat et une nouvelle civilisation. Des facteurs qui ont influencé la localisation des communautés françaises ont établis et les caractéristiques de leur système économique sont allouées.

Dans le chapitre sur l'organisation administrative des colons, une attention particulière est accordée au mécanisme d'introduction d'une nouvelle cadre réglementaire de l'Indochine et il s'agit des conséquences de ce processus. Le texte analyse les caractéristiques quantitatives des communautés, étant donné la situation socio-économique des Français avant et après avoir déménagé à Indochine.

Mots clés: l'Union indochinoise, l'Indochine française, des colons français, le colonialisme, la vie quotidienne, des communautés coloniales, l'administration coloniale.